

Agrarische gezinnen en hun inkomens

Is er sprake van armoede?

W.H. van Everdingen
G.S. Venema
K.H.M. van Bommel

Oktober 1999

Rapport 5.99.09

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Bedrijfsontwikkeling en omgevingsfactoren
- Emissie- en milieuproblematiek
- Concurrentiepositie en de Nederlandse agribusiness; Industrie en handel
- Economie van het landelijk gebied
- Nationale en internationale beleidsvraagstukken
- Bedrijven-Informatienet; Statistische documentatie; Periodieke rapportages

Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?
Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel
Den Haag, LEI, 1999
Rapport 5.99.09; ISBN 90-5242-536-1; Prijs f 37,60 (inclusief 6% BTW)
95 p., fig., tab., bijl.

Het Kritisch Landbouw Beraad (KLB), het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen en de Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken hebben aan de Wageningen Universiteit de opdracht gegeven een veldonderzoek naar armoede bij agrarische bedrijven te verrichten. Daarbij werd inzicht gevraagd in de omvang en de beleving van armoede bij agrarische gezinnen. Het voorliggend rapport behandelt de kwantificering, welk deel het LEI voor zijn rekening heeft genomen. Het tweede gedeelte van de onderzoeksvraag, de beleving, wordt door de Wageningen Universiteit uitgevoerd en in het voorjaar van 2000 gepubliceerd.

In het rapport is armoede beschreven als *'een te laag inkomen om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren'*. Voor dit onderzoek is intensief gebruik gemaakt van gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Er wordt aangegeven hoeveel gezinnen met hun bedrijfsinkomen onder de vastgestelde 'minimumgrens' blijven en welke rol inkomsten van buiten het bedrijf spelen om boven die grens te komen. Daarnaast wordt ook de inkomensvorming en -besteding en de vermogenspositie van de gezinnen behandeld.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	15
1.1 Aanleiding	15
1.2 Probleemstelling	15
1.3 Doelstelling	15
1.4 Effect	16
1.5 Aanpak	16
2. Methodische aspecten	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Literatuur	17
2.3 Definiëring van een minimum inkomensgrens	18
2.3.1 Inkomen als maatstaf voor armoede	18
2.3.2 Hoogte van de minimum inkomensgrens	19
2.4 Uitgangspunten onderzoek	21
2.5 Inkomensbegrippen	22
2.6 Aspect 'duurzaamheid'	24
3. Inkomenssituatie in de land- en tuinbouw	26
3.1 Inleiding	26
3.2 Inkomen uit bedrijf	26
3.2.1 Structuur- en inkomensontwikkeling op agrarische bedrijven	26
3.2.2 Ontwikkeling inkomen uit bedrijf per sector	28
3.2.3 Jaarlijkse inkomensverschillen tussen gezinnen	29
3.3 Inkomen van buiten het bedrijf	33
3.4 Financiële positie	35
4. Resultaten	38
4.1 Inleiding	38
4.2 Agrarische gezinnen en de minimumgrens	38
4.2.1 Alle bedrijven	38
4.2.2 Resultaten naar bedrijfstype	42
4.2.3 Resultaten naar bedrijfsomvang	46

	Blz.
4.3 Duurzaamheid van een situatie van lage inkomens	47
4.3.1 Inleiding	47
4.3.2 Resultaten	47
5. Nadere analyse verschillen in inkomensniveaus	51
5.1 Inleiding	51
5.2 Inkomensvorming en besteding	51
5.3 Vermogenspositie	55
6. Nadere plaatsing armoede binnen de agrarische sector	58
6.1 Inleiding	58
6.2 Vermogenspositie en -ontwikkeling op agrarische bedrijven	58
6.2.1 Sterke vermogenspositie gepaard met laag rendement	59
6.2.2 Besparingen niet de belangrijkste bron van vermogensvorming	61
6.3 Specifieke agrarische faciliteiten	63
7. Conclusies en slotbeschouwing	66
7.1 Conclusies	66
7.2 Slotbeschouwing	68
Literatuur	73
Bijlagen	
1. Bedrijven-Informatienet van het LEI	75
2. Bepaling minimum inkomensgrens	85
3. Nadere kwantificering lage inkomens onder agrarische gezinnen	88
4. Balansontwikkeling binnen een aantal bedrijfstakken	93
5. Rol bedrijfscyclus op financiering agrarische bedrijven	94

Woord vooraf

Het Kritisch Landbouw Beraad (KLB), het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen en de Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken hebben via de Afdeling Kennisbemiddeling van de Wageningen Universiteit de sectie Huishoudstudies van deze universiteit de opdracht gegeven een veldonderzoek naar armoede bij agrarische gezinsbedrijven te verrichten. Inzicht wordt gevraagd in de omvang en de beleving van armoede onder agrarische gezinnen. Het eindverslag van dit veldonderzoek zal in het voorjaar 2000 verschijnen. De Wageningen Universiteit heeft vervolgens het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) opdracht gegeven een statistisch onderzoek te verrichten naar de omvang van lage inkomens onder agrarische gezinsbedrijven in Nederland.

Het LEI is expliciet gevraagd een nadere kwantificering te geven van het aantal agrarische gezinnen dat leeft van een inkomen dat onvoldoende is om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren. De hoogte van het minimaal noodzakelijke inkomen voor agrarische zelfstandigen is opgesteld door de sectie Huishoudstudies van de Wageningen Universiteit en is goedgekeurd door de begeleidingscommissie en de klankbordgroep. Er is gedurende het onderzoek intensief overleg geweest met de begeleidingscommissie. De samenstelling van beide groepen was als volgt:

Begeleidingscommissie

- mevr. M. Blom (Kritisch Landbouw Beraad);
- mevr. R. Bouwhuis-Tiggeloven (Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen);
- dhr. P. Brouwer (Kritisch Landbouw Beraad);
- ir. C. van Bruchem (Werkgroep Kerken en Landbouw v.d. Raad van Kerken);
- mevr. ir. G.A.L.M. Dohmen (LUW, afdeling Kennisbemiddeling);
- dr. C. de Hoog (LUW, vakgroep Huishoudstudies);
- drs. G.G. van Leeuwen (Ministerie van LNV);
- drs. H. Schelhaas (Werkgroep Kerken en Landbouw v.d. Raad van Kerken);
- mevr. R. Schut-Hakvoort (Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen);
- mevr. T. Verrijt (Zelforganisatie Bedrijfsbeëindigers (ZOB));
- mevr. ir. J.D. Vinkers (LUW, vakgroep Huishoudstudies);
- mevr. C. Vogelaar (Kritisch Landbouw Beraad).

Klankbordgroep

- mevr. prof.dr. H. Maassen v.d. Brink (LUW, vakgroep Huishoudstudies);
- dr. F.G. Snel (EUR, vakgroep sociologie);
- mevr. ir. G.A.L.M. Dohmen (LUW, afdeling Kennisbemiddeling);
- dr. C. de Hoog (LUW, vakgroep Huishoudstudies);
- mevr. ir. J.D. Vinkers (LUW, vakgroep Huishoudstudies).

In het LEI-onderzoek wordt inzicht gegeven in de kenmerken van bedrijven met een inkomen onder de minimum inkomensgrens, zoals omvang, type, leeftijd ondernemer en geografische ligging. In de analyse wordt aandacht besteed aan knelpunten in de inkomensvorming en de aanwezigheid van mogelijke strategieën onder gezinnen, zoals het verdienen van inkomen van buiten bedrijf en/of het laag houden van privé-uitgaven. Behalve van de inkomens in de agrarische sector wordt ook een indruk gegeven van de vermogenspositie van agrarische bedrijven en de specifieke rol die het eigen vermogen hierin speelt.

Het onderzoek is uitgevoerd door W.H. van Everdingen, K.H.M. van Bommel en G.S. Venema die tevens fungeerde als projectleider. Hierbij is intensief gebruik gemaakt van gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI (het Informatienet). Een woord van dank richting de deelnemende agrarische ondernemers aan het Informatienet is dan ook op zijn plaats, voor het belangenloos afstaan van hun bedrijfsinformatie.

De adjunct-directeur,

Dr. J.C. Blom

Samenvatting

Inleiding

Het Kritisch Landbouw Beraad (KLB), het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen (LBB) en de Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken hebben naar aanleiding van berichten over toenemende armoede onder agrarische gezinnen de Wetenschapswinkel van de Wageningen Universiteit gevraagd onderzoek hiernaar te verrichten. De sectie Huishoudstudies van Wageningen Universiteit zal zich via een veldonderzoek richten op de beleving van armoede. Deze studie is in het voorjaar van 2000 gereed. LEI is gevraagd een kwantificering te geven van het aantal agrarische gezinnen dat een lager inkomen verdient dan wat minimaal noodzakelijk is om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren, de zogenaamde minimumgrens. In dit onderzoek naar lage inkomens van agrarische gezinnen is gebruik gemaakt van gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI en de Landbouwtelling van het CBS. Binnen het onderzoek zijn de agrarische gezinnen onderverdeeld naar zes bedrijfstypen: melkveehouderij, akkerbouw, varkenshouderij, overige landbouw, glastuinbouw en overige tuinbouw. Er wordt een antwoord gegeven op:

- hoeveel gezinnen verdienen jaarlijks minder dan de minimumgrens?
- wat zijn de kenmerken van deze bedrijven, zoals bedrijfstype, bedrijfsomvang, leeftijd van de ondernemer, de geografische ligging?
- hoe is het inkomen opgebouwd en hoe wordt het aangewend, wat is de financiële positie van het bedrijf?

Naast het bedrijfsinkomen is ook het inkomen van buiten bedrijf in de analyse meegenomen. Verder wordt in dit onderzoek veel aandacht besteed aan de vermogenspositie en –ontwikkeling op agrarische bedrijven.

Eerder onderzoek naar armoede onder zelfstandigen

Onderzoek over armoede in Nederland is vooral gericht op uitkeringsgerechtigden. Een minimaal benodigd inkomen wordt veelal als armoedegrens bestempeld. Over armoede onder gezinnen van zelfstandigen is minder bekend. Het EIM heeft in een eerder onderzoek een kwantificering gegeven van armoede onder zelfstandigen (Engbersen et al., 1997). Zo bevond in 1994 het inkomen op 13% van alle huishoudens van zelfstandigen zich onder of rond het sociaal minimum. De groep zelfstandigen met lage inkomens was sterk vertegenwoordigd in de landbouw, handel en industrie. Dit zijn sectoren met veel zelfstandige ondernemers en veel kleine bedrijven.

Inkomen, vermogen en armoede

Armoede is een financieel probleem en wordt in de regel gedefinieerd als een situatie waarin onvoldoende middelen beschikbaar zijn om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren. Het vermogen wordt meestal niet in analyses meegenomen. Dit komt mede doordat er reeds een toetsing van de hoogte van het eigen vermogen plaatsvindt bij het ontvangen van bijstand.

In de agrarische sector geeft het inkomen een goede indicatie van de jaarlijks beschikbare middelen. In tegenstelling tot uitkeringsgerechtigden hebben de meeste agrarische zelfstandigen een relatief groot bedrag aan eigen vermogen. Dit vermogen ligt opgesloten in de duurzame productiemiddelen in het bedrijf, zoals grond, productierechten en gebouwen. Door de lage rentabiliteit in de sector is veel eigen vermogen noodzakelijk om een gezin de kans te geven een voldoende inkomen te genereren uit het bedrijf. Het eigen vermogen komt slechts beschikbaar als het bedrijf wordt afgebouwd of wordt beëindigd. Er is dan geen situatie meer van op continuïteit gerichte agrarische bedrijven. In dit onderzoek is gekozen om 'slechts' een kwantificering te geven van het aantal agrarische gezinnen dat onder de vastgestelde minimumgrens blijft. Vermogensvorming via herwaardering blijft dan ook buiten beschouwing.

Gezinnen met een bedrijfsinkomen beneden de minimumgrens kunnen ervoor kiezen extra inkomen van buiten het bedrijf te halen. Andere opties zijn gezinsbestedingen beneden een maatschappelijk aanvaardbaar peil te houden of noodzakelijke bedrijfsinvesteringen vooruit te schuiven. Dit laatste brengt de continuïteit van het bedrijf in gevaar. Voor oudere bedrijfshoofden zonder opvolger binnen het gezin, is er dus wel de mogelijkheid tot geleidelijke of directe verkoop van het bedrijf over te gaan, met name door verkoop van eigen grond en productierechten.

Als inkomensbegrip is in eerste instantie uitgegaan van het bedrijfsinkomen. Dit inkomen is gebaseerd op het door het LEI toegepaste begrip 'gezinsinkomen uit bedrijf', oftewel de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van eigen arbeid, vermogen, management en het dragen van ondernemersrisico. Omdat een aantal aanpassingen zijn gemaakt op het gezinsinkomen uit bedrijf wordt in dit onderzoek gesproken over bedrijfsinkomen. De belangrijkste wijzigingen zijn het niet als inkomen zien van het bedrag bij verkoop van productierechten, en het wel als inkomen zien van uitkeringen via een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering. Wordt het inkomen van buiten bedrijf opgeteld bij het bedrijfsinkomen, dan ontstaat het totaal gezinsinkomen. Onder het inkomen van buiten bedrijf vallen opbrengsten uit vermogen, inkomen uit arbeid buitenshuis en uitkeringen van sociale verzekeringen (exclusief kinderbijslag).

Uitgangspunten onderzoek

De analyse heeft betrekking op de periode 1986-1997, zodat inzicht wordt verkregen in de ontwikkeling in de tijd. In het onderzoek staat met name de periode 1995-1997 centraal. Omdat jaarlijks de opbrengstprijzen sterk kunnen fluctueren heeft tevens een nuancering plaatsgevonden naar bedrijven die eenmalig, zo nu en dan (de zogenaamde pendelaars) of structureel geconfronteerd worden met inkomens beneden de grens.

In het onderzoek heeft een afbakening plaatsgevonden naar gezinnen op bedrijven met een omvang tussen de 16 en 800 nge¹. Ongeveer 78.000 bedrijven worden gerepresenteerd, met in totaal 92.000 gezinnen. De bedrijven, die zowel hoofdberoeps- als nevenberoepsbedrijven kunnen zijn, brengen 95% van de agrarische productiewaarde voort. De gezinnen op de ruim 26.000 overige bedrijven (25% van het totaal, die 5% van de productiewaarde voortbrengen) zijn niet vertegenwoordigd.

De minimumgrens voor agrarische gezinnen is gebaseerd op een minimaal noodzakelijk inkomen voor een agrarisch echtpaar zonder kinderen. De hoogte van deze grens is voor 1998 een bruto bedrag van f 42.172,61 en is in dit onderzoek niet aangepast voor andere gezinssamenstellingen. Voor eerdere jaren is gecorrigeerd voor de opgetreden inflatie. De opbouw in 1998 is als volgt:

- een bijstandsnorm: voor een (echt)paar zonder kinderen f 24.613,08;
- een particuliere ziektekostenverzekering met een jaarpremie van f 4.800,-;
- een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering voor nu en volgende jaren, met een premie van f 7.100,- per jaar;
- omschakeling van een netto bedrag naar een bruto bedrag op basis van een forfaitair belastingpercentage (een bedrag van f 5.659,53).

Inkomen en financiële positie op agrarische bedrijven

De jaarlijkse gemiddelde inkomens in veel agrarische bedrijfstakken fluctueren sterk. Met name in de intensieve veehouderij en de glastuinbouw doet zich dat voor. Zo werd in de varkenshouderij in 1997 gemiddeld 120.000 gulden per gezin uit het bedrijf verdiend, in 1998 moest bijna 112.000 gulden worden toegelegd. Ook binnen een bepaald jaar zijn er binnen alle bedrijfstakken grote afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde inkomensniveau. Verschillen in bedrijfsstructuur, ondernemerschap, vakmanschap en financieringsstructuur zijn oorzaken. De grootste verschillen doen zich voor in de glastuinbouw. Zo ligt het bedrijfsinkomen op 40% van de glastuinbouwbedrijven meer dan 50.000 gulden onder het gemiddelde.

Het inkomen van buiten het bedrijf is in de loop der jaren sterk toegenomen. In de jaren negentig was het aandeel van de neveninkomsten in het totaal gezinsinkomen 25%. In 1997 werd gemiddeld 28.600 gulden van buiten het bedrijf gehaald, waarbij op de helft van alle bedrijven inkomen uit arbeid. Vooral in de akkerbouw en varkenshouderij zijn er relatief veel bedrijven die hoge bedragen van buiten bedrijf haalden. Een deel van de bedrijven heeft zich ingesteld op een structureel laag bedrijfsinkomen, door arbeid buitenshuis aan te wenden.

Besparingen zijn een belangrijke bron voor het financieren van investeringen en het opbouwen van oudedagsvoorzieningen. Besparingen worden in belangrijke mate bepaald door het bedrijfsinkomen. Dit geldt ook voor de netto kasstroom, de financiële ruimte om nog extra rente en aflossing over nieuwe leningen te dragen. De spreiding tussen bedrijven is groot. Enerzijds heeft een derde deel van alle land- en tuinbouwbedrijven ruimte om meer dan 50.000 gulden extra rente en aflossing te dragen, anderzijds heeft ruim 20% jaarlijks te weinig ruimte voor het betalen van de huidige financieringslasten.

---

¹ Nge = Nederlandse grootte-eenheden, een maatstaf voor de potentiële verdien capaciteit van een bedrijf.

Lage inkomens in de agrarische sector, naar bedrijfstype

Op basis van het gemiddeld jaarlijks inkomen uit bedrijf over de periode 1995-1997 verdiende 44% van de agrarische gezinnen een inkomen beneden de minimumgrens. Wordt het inkomen van buiten het bedrijf erbij opgeteld dan daalt dit percentage naar 23 (tabel 1). Deze bedrijven hebben bijna allemaal te maken met bedrijfsontsparingen. Gedurende de jaren 1995-1997 waren er binnen de groep overige landbouw relatief de meeste gezinnen met een bedrijfsinkomen onder de grens. Ook binnen de akkerbouw beschikte meer dan de helft van de gezinnen over te weinig bedrijfsinkomen om er een minimaal noodzakelijke levensstandaard op na te houden.

Tabel 1 Aandeel gezinnen naar bedrijfstype en naar bedrijfsomvang met een inkomen per gezin beneden de minimumgrens (periode 1995-1997)

	Bedrijfsinkomen	Totaal inkomen
Alle bedrijven	44	23
<i>Naar type:</i>		
- Akkerbouw	52	27
- Melkvee	44	25
- Varkenshouderij	23	8
- Overig landbouw	65	22
- Glastuinbouw	22	19
- Overig tuinbouw	40	31
<i>Naar bedrijfsomvang:</i>		
- 16 – 40 nge	87	34
- 40 – 70 nge	63	35
- 70 – 110 nge	30	16
- 110 – 800 nge	17	12

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Veel bedrijven zijn in toenemende mate afhankelijk van het inkomen van buiten bedrijf. Op basis van het totaal inkomen scoort de groep overige tuinbouwbedrijven het slechtst. Bijna een derde van de gezinnen beschikt over te weinig middelen. In vergelijking met het bedrijfsinkomen daalt het aandeel gezinnen onder de grens in de akkerbouw en overige landbouw fors. Voor de varkenshouderij was 1995-1997 met slechts 8% van de gezinnen onder de minimumgrens een goede periode. In de jaren 1992-1994 ging het om 45% van de gezinnen. Het effect van het dramatische jaar 1998/99 op het percentage gezinnen onder de grens zal evenwel aanzienlijk zijn.

De verschillen tussen bedrijven zijn groot. Op basis van het totaal inkomen verdient 10% van alle land- en tuinbouwgezinnen nog niet de helft van het niveau van de grens. Behalve de 23% onder de grens, heeft nog eens 12% van de gezinnen een inkomen dat niet meer dan ruim 10.000 gulden boven de grens ligt. Het overgrote deel van de gezinnen bevindt zich in het inkomenstraject 40.000 tot 100.000 gulden. Aan de bovenkant van het inkomensgebouw bevinden zich hoge uitschieters (figuur 4.3).

Vooral veel akkerbouwers en overige landbouwers verdienen een bedrijfsinkomen dat lager is dan 50% van de grens. Veel van deze gezinnen krikken het inkomen op door neveninkomsten.

Lage inkomens naar leeftijd ondernemer, bedrijfsomvang en regio

Veel gezinnen op bedrijven met een ouder bedrijfshoofd en geen opvolger scoren met het bedrijfsinkomen onder de grens. Hieronder bevinden zich veel gezinnen op grondgebonden bedrijven. De gezinnen op bedrijven met een jonge ondernemer komen beter dan gemiddeld uit de bus. Toch wordt een aanzienlijk deel geconfronteerd met te lage bedrijfsinkomens. Het inkomen van buiten bedrijf heeft een groot effect op bedrijven met een oudere ondernemer en opvolger, mede omdat er nogal eens ruimte is om arbeid buiten bedrijf aan te wenden. Ook veel oudere ondernemers zonder opvolger zijn afhankelijk van inkomen van buiten, onder andere via uitkeringen en belegd vermogen.

Er is een duidelijke relatie tussen de bedrijfsomvang en het bedrijfsinkomen. Op kleine bedrijven (16-40 nge) verdienen 7 van de 8 gezinnen minder dan de grens uit bedrijf. Het inkomen van buiten bedrijf is voor veel gezinnen belangrijk. Een derde van de gezinnen heeft nog een totaal inkomen onder de grens, een aandeel dat overeenkomt met die op bedrijven tussen de 40-70 nge.

Duurzaamheid van lage inkomens

Gedurende de periode 1993-1997 werd 28% van de gezinnen geconfronteerd met structureel te lage bedrijfsinkomens (minimaal 4 jaar onder de grens). Onder deze groep bevonden zich veel gezinnen uit de akkerbouw en de overige landbouw. Ook een vrij grote groep (10% van het totaal) lag met het gemiddelde inkomen onder de grens, maar had te maken met een pendelsituatie.

Op basis van het totaal gezinsinkomen heeft nog 11% van de gezinnen een structureel te laag inkomen, en 8% een te laag inkomen met pendel. In Zuidwest Nederland zijn relatief de meeste gezinnen (15%) met een totaal inkomen dat structureel onder de grens ligt. Met name in Oost Nederland en Noord Nederland hebben veel gezinnen door aanvulling met neveninkomsten het bedrijfsinkomen aardig opgekrikt.

Nadere inkleuring lage inkomensgroep

Veelal zijn de relatief lage bedrijfsopbrengsten de oorzaak van de lage inkomens. Op een deel van de bedrijven spelen hogere betaalde kosten een belangrijke rol. Op veel bedrijven met een laag totaal inkomen worden de gezinsbestedingen (privé) aan het lagere beschikbare budget aangepast. Hierbij wordt met name bezuinigd op luxe goederen en niet zozeer op de alledaagse consumptie. Desondanks hebben veel van deze gezinnen te maken met forse ontsparringen. Mede hierdoor blijven de investeringen achter bij de afschrijvingen. Wegens een gebrek aan eigen middelen vindt de financiering van de investeringen voor meer dan de helft plaats met vreemde middelen.

In de periode 1995-1997 is de solvabiliteit op bedrijven met lage inkomens jaarlijks gedaald. Toch heeft slechts 9% van de gezinnen met lage inkomens een eigen vermogen onder de 225.000 gulden, de grens om in aanmerking te komen voor de IOAZ. Aan de andere kant heeft 40% van de gezinnen een eigen vermogen in het bedrijf vastliggen van meer dan 800.000 gulden. Veel eigen vermogen is voor een groot deel van de agrarische bedrijven een noodzaak. Vanwege de lage rentabiliteit is financiering met vreemd vermogen aan grenzen gebonden. Agrarische gezinnen moeten eveneens veel uren maken om een inkomen te genereren. De gemiddelde vergoeding per uur ligt dan ook onder het CAO-uurloon. De spreiding in inkomen per uur tussen bedrijven is echter groot.

Slotbeschouwing

Relatief veel agrarische gezinnen verdienen een bedrijfsinkomen dat onvoldoende is om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als minimaal noodzakelijk wordt ervaren. Veel gezinnen vullen het inkomen dan ook aan door neveninkomsten. Op basis van het totaal inkomen blijft over de periode 1995-1997 23% van alle gezinnen onder de grens, ongeveer evenveel als in de drie jaar ervoor. Door jaarlijkse verschillen in opbrengstprijzen kunnen per sector de percentages over beide periodes aanzienlijk verschillen.

Er is bij de kwantificering geen rekening gehouden met andere gezinssamenstellingen dan een echtpaar zonder kinderen. Op een deel van de agrarische bedrijven woont een alleenstaande waardoor een lichte overschatting van de lage inkomensproblematiek wordt gegeven. Voor veel gezinnen met kinderen zal de kinderbijslag evenwel de kosten van levensonderhoud voor kinderen niet volledig dekken.

Voor gezinnen op bedrijven met een oudere ondernemer zonder opvolger zou een andere inkomensmaatstaf gehanteerd kunnen worden. Indien de afschrijvingen niet gereserveerd worden voor het financieren van nieuwe investeringen (er wordt wel rekening gehouden met aflossingen) daalt het percentage gezinnen onder de grens van 28 naar 17%. In de totale land- en tuinbouw daalt het percentage van 23 naar 21%.

Het inkomensaandeel in de bedrijfsopbrengsten (marge) is de laatste twee decennia voortdurend afgenomen. Ook de komende jaren blijft de marge onder druk staan. Zo zullen bijvoorbeeld ontwikkelingen binnen het internationale landbouwbeleid en het mestbeleid voor meerdere sectoren negatieve effecten op het inkomen met zich meebrengen. De spreiding tussen bedrijven in de marge is en blijft evenwel groot. De noodzaak tot schaalvergroting, het opzetten van verbrede landbouwactiviteiten of een tweede tak zal voor meerdere bedrijven van toepassing zijn om het inkomen minimaal op peil te houden. Dit betekent dat veel eigen middelen nodig blijven voor bedrijfsfinanciering, waardoor de druk om gezinsuitgaven te beperken groot blijft.

Bovenstaande ontwikkelingen zorgen ervoor dat ook komende jaren een substantieel deel van de blijvers te maken krijgt met een bedrijfsinkomen beneden de minimumgrens. Voor veel gezinnen zal het inkomen van buiten bedrijf een cruciale rol spelen om als agrarisch bedrijf voort te kunnen gaan. De gezinnen zonder een potentiële opvolger en die de komende jaren geleidelijk afbouwen of stoppen verkrijgen vrij beschikbaar vermogen uit het bedrijf. Dit zal met name gelden voor gezinnen met grond en productierechten in eigendom. Voor deze doelgroep is het gezegde 'boeren leven arm en sterven rijk' nog altijd van toepassing.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Bij het Kritisch Landbouw Beraad (KLB), het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen en de Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken zijn berichten binnengekomen over toenemende armoede bij agrarische gezinnen. Vertegenwoordigers van KLB hebben daarom een gesprek gehad met de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) om te komen tot verbetering van de positie van bedrijven die nu in grote problemen verkeren. De minister heeft daarbij verklaard, alvorens beleidsmaatregelen te nemen, behoefte te hebben aan meer informatie over de aard en de omvang van armoede. De eerdergenoemde organisaties hebben naar aanleiding daarvan een vraag om onderzoek naar armoede bij agrarische gezinnen ingediend bij de Afdeling Kennisbemiddeling van de Wageningen Universiteit.

De sectie Huishoudstudies van de Wageningen Universiteit heeft bij twee potentiële financiers, LNV en Rabobank Nederland, een onderzoeksvoorstel ingediend met als doelstelling: 'Het verkrijgen van inzicht in de aard, de omvang en de beleving van armoede bij agrarische gezinnen in Nederland'. Vanuit LNV is vervolgens aangegeven dat het aantrekkelijk zou kunnen zijn om hierbij gebruik te maken van statistische gegevens en de kennis die bij het LEI aanwezig is.

1.2 Probleemstelling

Over armoede in de landbouw is weinig bekend. Er zijn wel geluiden dat het in toenemende mate voorkomt, maar een duidelijke kwantificering ontbreekt. Het is daarom op dit moment, door gebrek aan zicht op de aard en de omvang, ook niet mogelijk om vanuit het beleid actie te ondernemen om de armoede te bestrijden.

1.3 Doelstelling

Het projectvoorstel van de sectie Huishoudstudies van de Wageningen Universiteit is gericht op het uitvoeren van een kwalitatief veldonderzoek (enquêtes). Het LEI is gevraagd invulling te geven aan de kwantitatieve zaak van het onderzoek.

De doelstelling is daarbij tweeledig:

1. kwantificeren van het aantal agrarische gezinnen dat minder dan de in dit onderzoek gedefinieerde minimum inkomensgrens verdient, waarbij de kenmerken en knelpunten in de inkomensvorming, -besteding en vermogenspositie van de bedrijven van deze gezinnen worden geanalyseerd;

2. inzichtelijk maken van bedrijfskenmerken die een indicatie geven van de aanwezigheid van lage inkomens op agrarische bedrijven.

1.4 Effect

Met de nadere kwantificering van lage inkomens onder agrarische gezinnen wordt invulling gegeven aan enkele vragen die geformuleerd zijn in de vraagstelling in het eerdergenoemde projectvoorstel. Met de uitkomsten van het onderzoek, in samenhang met de resultaten uit de enquêtes van de LUW, kan besloten worden of het noodzakelijk is om beleid te ontwikkelen ter bestrijding van armoede. De mogelijke knelpunten die uit de studie naar voren komen kunnen handvatten bieden voor nieuw beleid.

1.5 Aanpak

Gedurende de voorfase van het onderzoek heeft het LEI geparticipeerd in de klankbordgroep van het project. Tijdens de bijeenkomsten van de klankbordgroep is invulling gegeven aan de definities van de begrippen landbouw, armoede en minimum inkomensgrens. De invulling van de begrippen is goedgekeurd door de begeleidingscommissie van het project en vervolgens als input gebruikt voor de nadere kwantificering van het aantal agrarische gezinnen met een inkomen beneden de minimumgrens. Voor de cijfermatige onderbouwing is gebruik gemaakt van informatie uit de Landbouwtelling van het CBS en het Bedrijven-Informatienet van het LEI (het Informatienet).

Bij het inzichtelijk maken van het aantal agrarische gezinnen met lage inkomens is een onderscheid gemaakt naar zes bedrijfstypen: melkveehouderij, akkerbouw, varkenshouderij, overige landbouw, glastuinbouw en overige tuinbouw. Er wordt een antwoord gegeven op vragen als: hoeveel gezinnen verdienen jaarlijks minder dan de minimumgrens, wat zijn de kenmerken van deze bedrijven (bedrijfstype, bedrijfsomvang, leeftijd ondernemer, geografische ligging), hoe is het inkomen opgebouwd en hoe wordt het inkomen aangewend. Behalve het inkomen uit het bedrijf is veel aandacht besteed aan de rol van het inkomen van buiten het bedrijf.

Behalve aan de inkomenssituatie is aandacht besteed aan een aantal specifieke onderwerpen, onder andere de vermogenspositie en -ontwikkeling op agrarische bedrijven.

De analyse heeft betrekking op de periode 1986-1997, zodat inzicht wordt verkregen in de ontwikkeling in de tijd. Omdat jaarlijks de opbrengstprijzen sterk kunnen fluctueren, denk bijvoorbeeld aan de varkenscyclus, heeft binnen de analyse een nuancering plaatsgevonden naar bedrijven die eenmalig, die zo nu en dan (pendelaars) en die structureel geconfronteerd worden met inkomens beneden de minimumgrens.

2. Methodische aspecten

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk start met een korte inventarisatie van eerder onderzoek over armoede onder agrarische gezinnen (paragraaf 2.2). In paragraaf 2.3 wordt het begrip minimum inkomensgrens nader afgebakend, waarbij de studie van Vinkers (1999) als uitgangspunt heeft gediend. Omdat gegevens uit het Informatienet in dit onderzoek een centrale rol spelen bij de kwantificering van te lage inkomens onder agrarische gezinnen wordt in paragraaf 2.4 nader op het Informatienet ingegaan. In paragraaf 2.5 komen de inkomensbegrippen aan bod, terwijl in paragraaf 2.6 wordt afgesloten met het aspect duurzame aanwezigheid van lage inkomens onder agrarische gezinnen.

2.2 Literatuur

In het nog te publiceren LUW-onderzoek in 2000 zal uitgebreid aandacht worden besteed aan eerder onderzoek over armoede, en specifiek armoede onder agrarische gezinnen. In het algemeen is het zo dat veel onderzoek over armoede zich richt op gezinnen of personen met een uitkering. Er is tot op heden weinig onderzoek gedaan naar armoede onder agrarische gezinnen.

In het rapport 'De Kwetsbaren' (Engbersen et al., 1997) is een hoofdstuk gewijd aan armoede onder zelfstandigen. Dit onderzoek is uitgevoerd door het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM). Hierbij is gebruik gemaakt van uitkomsten uit het Inkomens Panelonderzoek (IPO) dat jaarlijks door het CBS wordt uitgevoerd. Het IPO registreert daarbij een persoon als zelfstandige, wanneer deze door de fiscus als zodanig wordt gekenmerkt.

De kwantificering van armoede in het onderzoek van het EIM is gebaseerd op een tweetal armoedegrenzen. Ten eerste het social minimum (zie bijlage 2). Dit bedrag is verschillend per huishoudtype. Onderscheid wordt gemaakt naar echtparen (al dan niet met kinderen), eenoudergezinnen of alleenstaanden. Een huishouden wordt in dat onderzoek als arm getypeerd, indien het inkomen 105% en minder is dan het voor dat huishoudtype geldende social minimum. Een tweede begrip is de lage-inkomensgrens (zie bijlage 2). In 1990 kwam voor een alleenstaande de lage-inkomensgrens overeen met het social minimum. Sindsdien is het social minimum achtergebleven bij de lage-inkomensgrens. In tegenstelling tot het social minimum is de lage-inkomensgrens wel ieder jaar gecorrigeerd voor de gemiddelde prijsstijging. In 1997 lag het social minimum ongeveer 10 à 15% onder de lage-inkomensgrens (Engbersen et al., 1997).

Uit het onderzoek van het EIM komt naar voren dat in 1994 op 13% van alle huishoudens van zelfstandigen het inkomen zich onder of rond (tot 105%) het social minimum bevond. Slechts een op de zes huishoudens uit deze groep bevond zich in de klasse 95-105% van het social minimum. De rest verdiende een inkomen beneden 95% van het social minimum.

De groep zelfstandigen met lage inkomens was sterk vertegenwoordigd in de landbouw, handel en industrie. Dit zijn sectoren met relatief veel zelfstandige ondernemers en veel bedrijven met een geringe omvang. Naar schatting genereerde in 1994 15% van de agrarische zelfstandigen een inkomen dat beneden of rond (tot 105%) het social minimum lag¹.

Het aspect 'duurzaamheid van lage inkomens' is in het rapport 'de Kwetsbaren' gedefinieerd als vier jaar achtereen een inkomen verdienen dat onder een bepaalde minimumgrens ligt. In 1995 hadden 16.000 van de 73.000 huishoudens die een inkomen onder de lage-inkomensgrens verdienden, te maken met een situatie van duurzame armoede. Op het totale aantal zelfstandigen in 1995 kwam dit aantal overeen met een aandeel van 4%.

In het EIM-rapport is tevens geconcludeerd dat armoede onder startende ondernemers groter is dan onder overige zelfstandigen. Het aantal starters dat een inkomen genereerde dat minimaal vier jaar onder de minimumgrens lag was daarentegen beperkt. Ook kwam naar voren dat zelfstandigen, gezien de omvang van armoede onder deze doelgroep, relatief weinig een beroep deden op bijstand.

2.3 Definiëring van een minimum inkomensgrens

2.3.1 Inkomen als maatstaf voor armoede

Armoede is een financieel probleem en wordt in de regel gedefinieerd als een situatie waarin onvoldoende middelen beschikbaar zijn om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren.

Het meten van een situatie van armoede onder gezinnen is moeilijk. Voor het operationaliseren van het begrip armoede is het belangrijk dat er een meetbare of concrete omschrijving wordt vastgesteld. Volgens Engbersen (in: Van Loo 1992) is een laag inkomen wel een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor armoede. Het is echter moeilijk om multidimensionale aspecten van armoede, zoals culturele en sociale factoren, operationeel te maken. Omdat ook het voorzien in culturele en sociale behoeften gepaard gaat met aanwending van verdiende inkomens (bijvoorbeeld kinderen die op een sportvereniging zitten) is een laag inkomen, behalve voor materiele, ook voor culturele en sociale verschijnselen van armoede een goede indicator (Van Praag et al., 1993).

In de agrarische sector geeft het inkomen een goede indicatie van de jaarlijks beschikbare middelen om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren. In tegenstelling tot uitkeringsgerechtigden hebben agrarische zelfstandigen veelal een groot bedrag aan eigen vermogen. De eigen vermogensontwikkeling wordt bepaald door meerdere bronnen (hoofdstuk 6). Behalve het inkomen dat niet wordt aangewend voor privé-uitgaven, zijn dat vooral de herwaardering van bedrijfsactiva en de schenkingen van de familie, meestal bij bedrijfsovername.

Een belangrijk kenmerk van agrarische gezinnen is dat hun eigen vermogen vast ligt in duurzame productiemiddelen in het bedrijf en dus niet beschikbaar is voor privé-uitgaven. Ge-

---

¹ Totaal aantal huishoudens in de agrarische sector is geschat op 83.000, mede omdat voor een deel van de zelfstandigen de economische activiteit niet op het belastingformulier terug te vinden is.

zien de lage rentabiliteit in de agrarische sector is financiering met vreemd vermogen aan grenzen gebonden en is relatief veel eigen vermogen noodzakelijk om het gezin een voldoende inkomen te laten genereren uit het bedrijf.

Het eigen vermogen is pas beschikbaar als een bedrijf wordt afgebouwd of wordt beëindigd. Met name bedrijven met eigen grond en eigen productierechten kunnen op deze wijze de beschikbare, vrij te besteden middelen verhogen. Er is dan evenwel geen sprake meer van op continuïteit gerichte agrarische bedrijven.

In hoeverre agrarische gezinnen te maken hebben met armoede is sterk afhankelijk van de gekozen definitie voor armoede. De percentages zullen duidelijk verschillen indien wordt uitgegaan van het verdiende inkomen (beschikbaar) of indien er rekening wordt gehouden met andere bronnen van eigen vermogensvorming. Ondanks de specifieke rol van het eigen vermogen in de agrarische sector, zou op de een of andere manier rekening kunnen worden gehouden met de hoogte van het eigen vermogen. Immers het armoedeonderzoek in Nederland is vooral gericht op uitkeringsgerechtigden. Zo komt men pas voor bijstand in aanmerking indien er niet of nauwelijks eigen vermogen aanwezig is.

In dit onderzoek is gekozen om 'slechts' een kwantificering te geven van het aantal agrarische gezinnen dat minder verdient dan een minimum inkomensgrens. Voor het bepalen van deze grens is aangesloten bij het LUW-onderzoek (Vinkers, 1999). Het uitgangspunt is het social minimum voor een echtpaar zonder kinderen, waarbij opgeteld extra lasten van zelfstandige ondernemers. In dit onderzoek zijn als extra lasten de premies voor ziektekosten- en arbeidsongeschiktheidsverzekering meegenomen. De inkomensgrens wordt door de LUW als armoedegrens benoemd. Mede vanwege het specifieke karakter van agrarische gezinsbedrijven en de rol die het eigen vermogen hierin speelt, wordt de armoedegrens in dit rapport als minimum inkomensgrens benoemd.

Behalve inzicht in de inkomens van agrarische gezinnen wordt in hoofdstuk 6 aandacht besteed aan de hoogte en ontwikkeling van het eigen vermogen en in hoeverre gezinnen hier over kunnen beschikken.

2.3.2 Hoogte van de minimum inkomensgrens

Bij het vaststellen van een minimum inkomensgrens (of in veel onderzoek benoemd als armoedegrens) wordt meestal uitgegaan van homogene huishoudens (Van Praag et al., 1993). Hieronder wordt verstaan 'identieke huishoudens die alleen ten aanzien van het aspect inkomen van elkaar verschillen'. Door gebruik te maken van een equivalentieschaal wordt veelal de vastgestelde grens aangepast voor specifieke verschillen tussen de huishoudens, zoals in de grootte, leeftijd hoofd, het aantal kostwinners en geografische verschillen.

Voor het nader kwantificeren van de minimum inkomensgrens voor agrarische gezinnen is in dit onderzoek aangesloten bij de in Vinkers (1999) vastgestelde armoedegrens voor een agrarisch echtpaar zonder kinderen. Hierbij is uitgegaan van een minimaal noodzakelijke inkomensgrens, zoals gebruikelijk in armoedeonderzoek. De hoogte van deze grens is voor 1998 een brutobedrag van f 42.172,61 en is als volgt opgebouwd:

- 1) een bijstandsnorm, die voor een (echt)paar in 1998 op f 24.613,08 (inclusief vakantiegeld) per jaar ligt;

- 2) Een zelfstandig ondernemer en partner die particulier tegen ziektekosten verzekerd zijn. De kosten bedragen *f* 400,- per maand, op jaarbasis *f* 4.800,-¹.
- 3) Een zelfstandig ondernemer die beschikt over een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering voor nu en volgende jaren. De jaarpremie bedraagt *f* 237,- per *f* 1.000,- verzekerd bedrag. Hierbij is verondersteld dat er voor een jaarbedrag van *f* 30.000,- is verzekerd en dat het uitgangspunt bij de premievaststelling een zelfstandige van 45 jaar is. Op jaarbasis betekent dit een totale premie van *f* 7.110,-¹.
- 4) Een forfaitair percentage belastingcorrectie (zie ook het Bijstandsbesluit zelfstandigen) om tot een brutoinkomensbegrip te komen. Voor 1998 wordt hiervoor een bedrag van *f* 5.659,53 ingerekend.

In het vervolg van dit onderzoek wordt de minimum inkomensgrens voor agrarische gezinnen afgekort als 'de minimumgrens'.

De minimumgrens (1998: *f* 42.172.61) is voor eerdere jaren gecorrigeerd met de opgetreden inflatie (op basis van het prijsindexcijfer voor de gezinsconsumptie), zie tabel 2.1. Naar verwachting zal voor oudere jaren de in die jaren geldende bedragen voor bijstand, premies ziektekosten- en arbeidsongeschiktheidsverzekering slechts marginaal afwijken van de in dit onderzoek toegepaste inflatiecorrectie op de grens in 1998.

Voor andere gezinssamenstellingen dan een echtpaar zonder kinderen zouden andere armoedegrenzen kunnen gelden. Immers de betaalde premies voor ziekte en arbeidsongeschiktheid en de kosten van levensonderhoud liggen voor bijvoorbeeld alleenstaanden of gezinnen met kinderen op een ander niveau.

Omdat binnen het Informatienet de samenstelling van het gezinshuishouden niet voor alle bedrijven beschikbaar is, wordt de minimumgrens voor een echtpaar zonder kinderen als uitgangspunt genomen. Enerzijds vindt er een overschatting van het percentage gezinnen met lage inkomens plaats, op een deel van de agrarische bedrijven woont immers een alleenstaande, anderzijds vindt er een onderschatting plaats omdat de kinderbijslag in het algemeen niet dekkend is voor het levensonderhoud van de kinderen. In bijna al het armoedeonderzoek onder werknemers en uitkeringsgerechtigden wordt de bijstandsnorm van een echtpaar zonder kinderen of van een alleenstaande (70% van het bedrag van een echtpaar) als uitgangspunt voor de minimumgrens genomen.

---

¹ In bijlage 2 wordt aandacht geschonken aan de hoogte van de werkelijk betaalde premies voor ziektekosten- en arbeidsongeschiktheidsverzekering op agrarische bedrijven. Deze gemiddelde premies kunnen in de praktijk sterk beïnvloedt worden door het werken buitenshuis van de ondernemer en/of partner. Zo is bijvoorbeeld een substantieel deel van de zelfstandigen in Nederland verzekerd in het ziekenfonds. Ook kan de noodzaak tot het opnemen van een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering kleiner zijn, indien partner of ondernemer een baan buiten het bedrijf heeft.

Tabel 2.1 *Inflatie (consumentenprijsindex) en berekende minimumgrens per boekjaar*

Boekjaar	Inflatie t.o.v. vorig jaar	Index, 1998=100	Minimum inkomensgrens (gulden)
1986/87	99,9	79,4	33.480
1987/88	99,8	79,2	33.410
1988/89	100,9	79,9	33.710
1989/90	101,5	81,1	34.220
1990/91	102,7	83,3	35.140
1991/92	104,3	86,9	36.650
1992/93	102,8	89,3	37.680
1993/94	102,7	91,8	38.690
1994/95	102,6	94,1	39.700
1995/96	101,8	95,8	40.420
1996/97	102,1	97,8	41.260
1997/98	102,2	100	42.172

Bron: CBS; bewerking LEI.

2.4 Uitgangspunten onderzoek

De volgende uitgangspunten zijn aangehouden bij de nadere kwantificering van armoede onder agrarische gezinnen:

- het begrip agrarische bedrijven is een ruim begrip. Voor de jaarlijkse Landbouwtelling zijn agrarische bedrijven tellingsplichtig bij een omvang van meer dan 3 nge (Nederlandse grootte-eenheid). De nge is een reële maatstaf die gebaseerd is op het brutostandaardsaldo (Van Everdingen en Welten, 1998; PR63-98). Een ondergrens van 3 nge betekent een normatief saldo op bedrijfsniveau van krap 9.000 gulden.
In het Informatienet zijn de kleine bedrijven niet opgenomen in de steekproefpopulatie. Daarin wordt een ondergrens gebruikt van 16 nge (Bouwman et al., 1997; PR4-97), dat overeenkomt met een saldo van plusminus 48.000 gulden. Dit saldo komt ongeveer overeen met een gezinsinkomen uit bedrijf van 18.000 gulden (zie verder bijlage 1). In overleg met de begeleidingscommissie van dit onderzoek is besloten aan te sluiten bij de steekproefpopulatie van het Informatienet en te kiezen voor agrarische bedrijven met een omvang van 16 t/m 800 nge. Dit betekent dat van de 107.900 agrarische bedrijven in de Landbouwtelling 1997 ruim 75.000 bedrijven in dit onderzoek worden vertegenwoordigd (zie bijlage 1). Deze bedrijven nemen wel 94% van de agrarische productiewaarde (zie Bouwman et al., 1997) voor hun rekening.
- in de berekeningen met data uit het Informatienet wordt geen onderscheid gemaakt in hoofd- en nevenberoepers (bijlage 1). Dit betekent dat armoede onder gezinnen wordt gekwantificeerd op bedrijven met een bedrijfsomvang tussen 16-800 nge, waarbij de ondernemer of als hoofdberoeper of als nevenberoeper te boek staat;
- op de landbouwbedrijven uit het Informatienet heeft de bedrijfseconomische verslaggeving betrekking op een gebroken boekjaar (1 mei t/m 30 april). Voor tuinbouwbedrijven

- zijn de gegevens op kalenderjaarbasis vastgelegd. Een uitzondering vormt de boomkwekerijsector (1 oktober t/m 30 september) ¹;
- in armoedeonderzoek staat veelal het gezin centraal. In dit onderzoek worden de inkomenskengetallen zoveel mogelijk per gezin uitgedrukt. Een beperking is dat voor tuinbouwbedrijven in het Informatienet het aantal gezinshuishoudens pas sinds 1992 wordt geregistreerd. Voor landbouwbedrijven is het aantal gezinshuishoudens per bedrijf wel de gehele onderzoeksperiode bekend. In het Informatienet van 1997 waren er op de 77.900 agrarische bedrijven in totaal 91.920 gezinnen (gemiddeld 1.18), zie ook tabel 3.1 en bijlage B1.3.

2.5 Inkomensbegrippen

Een tweetal inkomensbegrippen neemt binnen het LEI een centrale positie in. Ten eerste het gezinsinkomen uit bedrijf. Dit inkomen is de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van eigen arbeid, vermogen en management en voor het dragen van ondernemersrisico. Het is het saldo van de totale bedrijfsopbrengsten (inclusief incidenteel) minus betaalde factorkosten, andere betaalde kosten en de afschrijvingen (zie figuur 2.1). Het gezinsinkomen uit bedrijf kan per ondernemer, per gezin of per bedrijf worden weergegeven (zie bijlage 1).

Wordt ook rekening gehouden met het verdiende inkomen van buiten bedrijf, dan ontstaat het totaal gezinsinkomen. Dit bedrag wordt veelal per bedrijf of gezin weergegeven. Onder het inkomen van buiten bedrijf vallen:

- opbrengsten van bezittingen buiten bedrijf;
- inkomen uit arbeid buiten het bedrijf;
- uitkeringen van sociale verzekeringen;
- overige.

Zowel het gezinsinkomen uit bedrijf als het inkomen van buiten bedrijf zijn brutobegrippen, dus voor belastingen. Voor een uitgebreide beschrijving van de LEI-begrippen wordt verwezen naar bijlage B1.1. De samenhang tussen de begrippen staat vermeld in figuur B1.1.

De gebruikelijke LEI-definitie (zie bijlage 1) van het gezinsinkomen uit bedrijf wordt in dit onderzoek enerzijds opgehoogd met de ontvangen uitkeringen uit arbeidsongeschiktheidsverzekeringen (immers de premies moeten uit het inkomen worden betaald) en anderzijds verlaagd met incidentele bedrijfsopbrengsten uit de verkoop van productierechten. De verkoop wordt als een overlevingsstrategie gezien en niet als een structurele inkomensbijdrage uit het bedrijf.

Gezinnen die minder dan de minimumgrens uit het agrarisch bedrijf verdienen, het bedrag dat net voldoende is om een levensstandaard te realiseren die in onze maatschappij als voldoende wordt ervaren, houden er mogelijk overlevingsstrategieën op na. Een belangrijke strategie kan het genereren van extra inkomen van buiten het bedrijf zijn. Uiteraard kunnen ook niet-financiële redenen hieraan ten grondslag liggen.

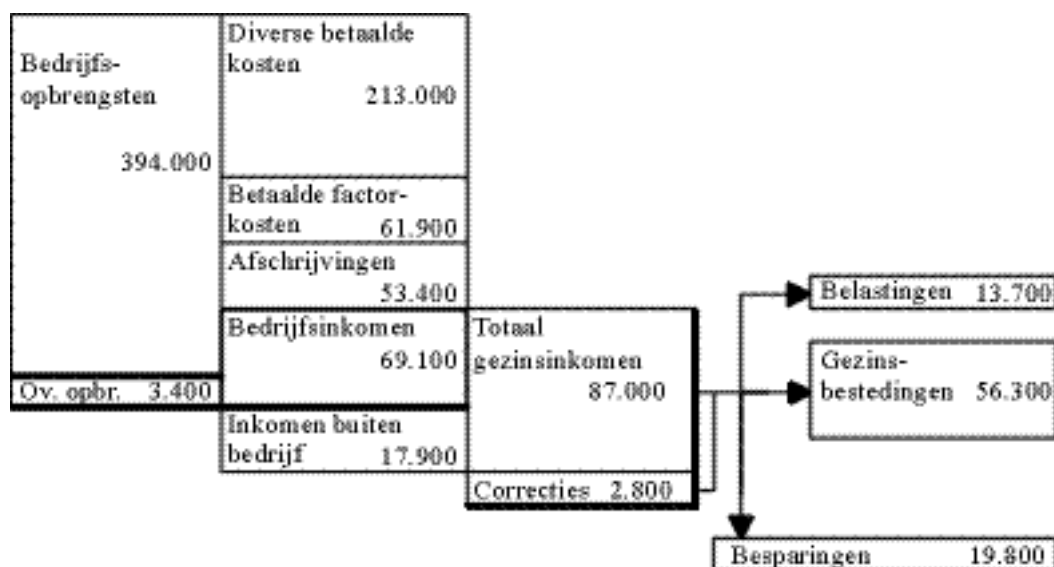
---

¹ In het vervolg van dit onderzoek wordt een gebroken boekjaar afgekort naar het beginjaar, dus 1997/98 wordt 1997, enzovoort.

In dit onderzoek wordt inzichtelijk gemaakt hoeveel gezinnen door het bijtellen van inkomen uit aangewende arbeid buitenshuis, opbrengsten uit vermogen belegd buiten het bedrijf of ontvangen uitkeringen van sociale verzekeringen alsnog boven de minimumgrens uitstijgen.

Ten opzichte van het LEI-begrip 'inkomen van buiten het bedrijf' (zie Silvis et al., 1999) zijn de kinderbijslag, de bijstandsuitkering de betaalde premie arbeidsongeschiktheid, het huurwaardeforfait en de lasten van de privé-woning eruit gelaten. Omdat uitgegaan wordt van een minimumgrens voor een echtpaar zonder kinderen is het onterecht de kinderbijslag mee te nemen. De bijstandsuitkering wordt wel meegenomen in het besteedbaar inkomen, maar niet in het nader kwantificeren van te lage inkomens onder agrarische gezinnen.

In figuur 2.1 wordt een kort overzicht gegeven van de samenhang tussen de LEI-begrippen die in dit onderzoek een centrale plaats innemen. De cijfers zijn de driejaarlijkse gemiddelden (1995-1997) over alle land- en tuinbouwbedrijven uit het Informatienet (zie tabel 5.1), waarbij de correcties op de normale LEI-definities zijn verwerkt.

Figuur 2.1 *Inkomensvorming en -besteding, volgens de definitie van de minimum inkomensgrens, driejaarsgemiddelde (1995-1997) per bedrijf, alle land- en tuinbouwbedrijven*

Een andere strategie die agrarische gezinnen met een inkomen onder de minimumgrens er op na kunnen houden is de gezinsbestedingen (privé-uitgaven) beneden het maatschappelijk aanvaardbare peil te houden. Hierdoor heeft een deel van de gezinnen alsnog de mogelijkheid besparingen te realiseren, van belang voor de financiering van bedrijfsinvesteringen. Een andere optie is niet te bezuinigen op privé-bestedingen maar de noodzakelijke bedrijfsinvesteringen voor zich uitschuiven. Hierdoor ontstaan evenwel achterstandsinvesteringen die de moderniteit van gebouwen en machines doen dalen en daarmee het toekomstperspectief van het bedrijf in gevaar brengen. Als het gezin continuïteit van het bedrijf nastreeft, zullen de investeringsclaims de komende jaren alleen maar groeien, met alle financiële problemen van dien.

Een allerlaatste middel voor een agrarisch gezin om het inkomen te verhogen is de geleidelijke verkoop van het bedrijf. Deze situatie is voornamelijk van toepassing voor een gezin met een bedrijfshoofd op leeftijd en waarbij er binnen het gezin geen bedrijfsopvolger beschikbaar is.

Om een goed beeld te geven van de rol die het inkomen van buiten het bedrijf speelt op agrarische gezinnen zal in hoofdstuk 4 en 5 in veel tabellen de volgende indeling van gezinnen worden aangehouden:

- het inkomen uit bedrijf beneden de minimumgrens, het totaal inkomen (inkomen uit bedrijf plus inkomen van buiten bedrijf) ook;
- het inkomen uit bedrijf beneden de minimumgrens, totaal inkomen erboven;
- het inkomen uit bedrijf en totaal inkomen boven de minimumgrens.

2.6 Aspect 'duurzaamheid'

In veel armoedeonderzoek komt het aspect duurzaamheid (meerdere jaren een inkomen onder een bepaalde inkomensgrens) aan de orde. In de agrarische sector worden in veel bedrijfstakingen gezinnen geconfronteerd met grote jaarlijkse opbrengstschommelingen voor afgezette producten. De vraag is dan ook of veel gezinnen meerdere jaren achtereen te maken hebben met een laag inkomen uit bedrijf (zie paragraaf 4.3).

Om nader inzicht te geven in de duurzaamheid van lage inkomens onder agrarische gezinnen is in deze studie aangesloten bij een indeling naar armoede (op basis van inkomen) die Engbersen (1996) hanteert:

- permanente armoede: zonder onderbreking bevindt het inkomen zich over een meerjarige periode onder de armoedegrens;
- pendelarmoede: gedurende een meerjarige periode scoort het inkomen regelmatig onder de armoedegrens;
- incidentele armoede: het inkomen bevindt zich gedurende een meerjarige periode eenmalig onder de armoedegrens.

In dit onderzoek wordt de indeling uit figuur 2.2. toegepast, waarbij de voorwaarden voor de classificatie van agrarische gezinnen zijn gebaseerd op een deelnameduur van bedrijven in het Informatienet van 5 jaar ¹. In verband met de omvang van de steekproef geldt voor de sector glastuinbouw een periode van 4 jaar. Het inkomen kan zowel betrekking hebben op het gezinsinkomen uit bedrijf als op het totaal gezinsinkomen.

---

¹ In bijlage 1 (tabel B1.2) wordt een vergelijking gegeven van de aantallen land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse in het Bedrijven-Informatienet, naar de duur van aanwezigheid in de steekproef, per bedrijfstype.

1. Gemiddeld onder minimumgrens, structureel:
  - het inkomen bevindt zich 4 of 5 jaar (glastuinbouw 3 of 4 jaar) onder de minimum inkomensgrens, het gemiddeld inkomen over 5 jaar a) ligt eveneens onder de grens.
2. Gemiddeld onder minimumgrens, met pendel:
  - het inkomen bevindt zich 2 of 3 jaar (glastuinbouw 2 jaar) onder de minimumgrens, het gemiddeld inkomen over 5 jaar ligt onder de grens.
3. Gemiddeld boven minimumgrens, met pendel:
  - het inkomen bevindt zich 2 of 3 jaar (glastuinbouw 2 jaar) onder de minimumgrens, en het gemiddeld inkomen over 5 jaar ligt boven de grens.
4. Gemiddeld boven minimumgrens, geen pendel:
  - het inkomen bevindt zich niet of slechts 1 jaar onder minimumgrens, het gemiddeld inkomen over 5 jaar ligt boven de grens.

Figuur 2.2 Classificatie van gezinnen naar aspect duurzaamheid van lage inkomens onder de minimumgrens
a) Gemiddeld inkomen in de glastuinbouw is berekend over 4 jaar.

3. Inkomenssituatie in de land- en tuinbouw

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal een beeld worden gegeven van de structurele inkomensontwikkeling in de primaire land- en tuinbouw. Voor een beschrijving van de inkomensbegrippen wordt verwezen naar bijlage 1. In paragraaf 3.2.1 staat het inkomen uit bedrijf centraal. Er wordt aandacht besteed aan zowel de structuur- als inkomensontwikkeling op de onderscheiden bedrijfstakken in dit onderzoek. In de daaropvolgende paragraaf wordt een overzicht gegeven van de jaarlijkse inkomenscijfers in de periode 1986-1997 per bedrijfstak. In paragraaf 3.2.3 komt de grote jaarlijkse inkomensspreiding tussen bedrijven aan de orde. Behalve uit bedrijf halen ook veel agrarische gezinnen inkomen van buiten het bedrijf. In paragraaf 3.3. wordt nader ingegaan op de ontwikkeling (en de toenemende betekenis) van deze zogenaamde neveninkomsten. Tenslotte wordt in paragraaf 3.4 ingegaan op de financiële positie van agrarische bedrijven.

3.2 Inkomen uit bedrijf

3.2.1 Structuur- en inkomensontwikkeling op agrarische bedrijven

Sinds de tweede helft van de jaren tachtig zijn met uitzondering van de akkerbouw de door het Informatienet gerepresenteerde bedrijven binnen de belangrijkste agrarische sectoren in bedrijfsomvang toegenomen (tabel 3.1). Het aantal bedrijven in 1997 ligt (met uitzondering van de akkerbouw) dan ook fors lager, in de melkveehouderij zelfs -18%. Wel is het aantal ondernemers en gezinnen op de huidige melkveebedrijven flink hoger dan eind jaren tachtig.

Ondanks de schaalvergroting zijn de gemiddelde inkomens gedurende de periode 1991-1995 in de melkveehouderij, varkenshouderij en glastuinbouw achtergebleven bij die over de periode 1986-1990. De akkerbouwbedrijven scoorden gemiddeld iets hoger. De jaren waren 1996 en 1997 waren voor de glastuinders en de varkenshouders goede inkomensjaren. In 1998 is voor de varkenshouders een historisch dieptepunt in de inkomens bereikt. Er moest door de lage prijzen flink worden ingeteerd, met een gezinsinkomen uit bedrijf van 125.000 gulden negatief (Silvis, 1999). Ook in de melkveehouderij liepen de inkomens in 1998/99 iets terug, terwijl die in de akkerbouw en glastuinbouw op niveau bleven. In het lopende jaar 1999 lijken de inkomens in de glastuinbouw aanzienlijk terug te lopen.

Tabel 3.1 *Structuur- en inkomensontwikkeling in de totale land- en tuinbouw en per bedrijfstype, (gemiddelden per bedrijf per jaar)*

	Gem. 1986-1990	Gem. 1991-1995	1995	1996	1997	1998 (r)
<i>Totaal land- en tuinbouw a)</i>						
Bedrijven	78.000	78.600	84.300	82.200	77.900	.
Gezinnen/bedrijf	.	1,19	1,20	1,19	1,18	.
Nge/bedrijf	73	88	97	97	99	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	88.800	72.600	71.100	74.100	97.300	.
Idem per gezin	.	57.400	59.400	62.500	82.400	.
<i>Akkerbouw</i>						
Bedrijven	10.600	10.400	10.100	10.200	10.700	.
Gezinnen/bedrijf	1,16	1,19	1,18	1,17	1,14	1,15
Nge/bedrijf	76	81	83	83	84	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	66.800	70.700	84.800	49.600	86.900	96.000
Idem per gezin	57.400	59.400	72.000	42.400	76.000	83.500
<i>Melkvee</i>						
Bedrijven	35.700	32.000	31.300	30.800	29.000	.
Gezinnen/bedrijf	1,12	1,19	1,22	1,20	1,21	1,2
Nge/bedrijf	56	76	88	89	91	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	94.200	77.200	64.400	47.800	85.400	74.200
Idem per gezin	83.600	65.200	52.700	39.700	70.400	61.800
<i>Varkens</i>						
Bedrijven	6.200	6.500	6.800	6.200	6.500	.
Gezinnen/bedrijf	1,05	1,08	1,12	1,11	1,10	1,1
Nge/bedrijf	61	68	78	81	90	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	68.300	54.200	71.700	169.000	132.200-123.000	
Idem per gezin	65.800	51.000	63.800	153.000	120.700-111.800	
<i>Overig landbouw</i>						
Bedrijven	12.800	15.400	17.000	16.500	16.600	.
Gezinnen/bedrijf	1,12	1,14	1,12	1,14	1,13	.
Nge/bedrijf	61	63	66	69	70	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	71.400	48.900	41.700	64.800	64.800	.
Idem per gezin	63.700	42.700	37.100	56.800	57.200	.
<i>Glastuinbouw a)</i>						
Bedrijven	7.700	7.800	8.800	8.400	8.200	.
Gezinnen/bedrijf	.	1,28	1,27	1,24	1,26	1,25
Nge/bedrijf	157	182	179	180	188	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	130.600	86.800	83.200	130.800	181.300	177.800
Idem per gezin	.	56.800	65.700	105.100	144.100	142.200
<i>Overig tuinbouw a)</i>						
Bedrijven	5.100	6.500	10.300	10.000	6.900	.
Gezinnen/bedrijf	.	1,29	1,26	1,23	1,21	.
Nge/bedrijf	102	128	127	120	125	.
Gezinsinkomen uit bedrijf	98.000	111.800	116.200	88.900	109.500	.
Idem per gezin	.	85.800	92.500	72.400	90.600	.

a) Voor deze bedrijfstypen is het vijfjaarsgemiddelde vervangen door een vierjaarsgemiddelde van 1992-1995, omdat het aantal gezinnen op tuinbouwbedrijven pas vanaf 1992 beschikbaar is.

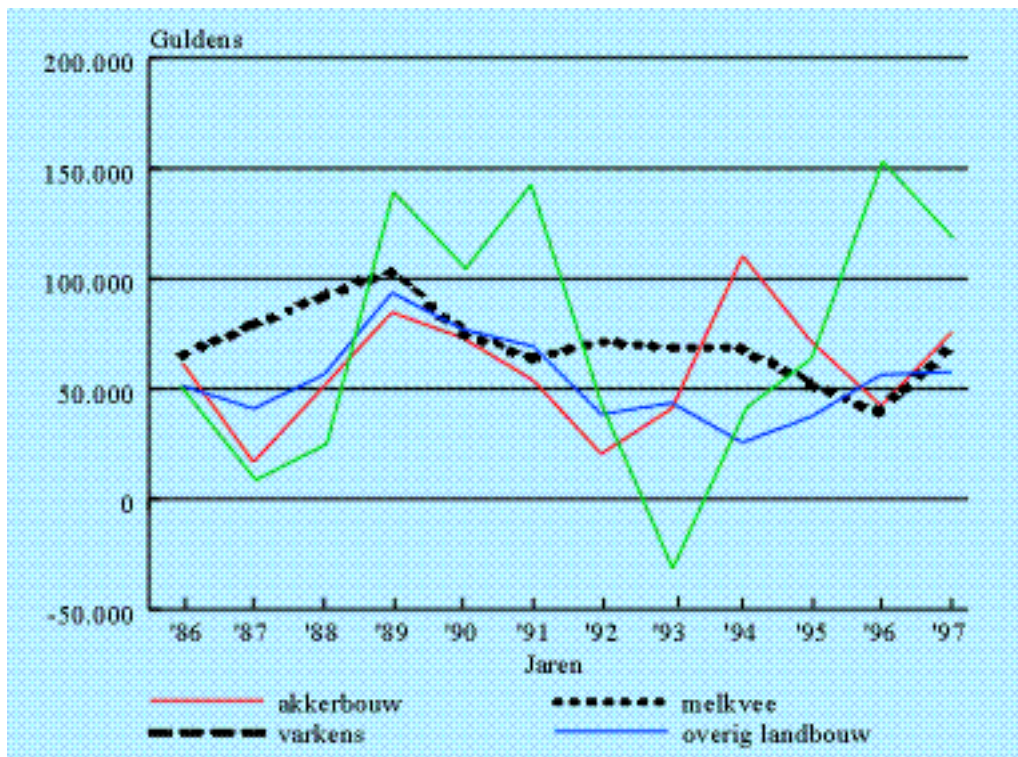
Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

De gemiddelde jaarinkomens in de overige landbouw lagen over de periode 1991-1995 fors lager dan in de tweede helft van de jaren tachtig. In deze groep zitten relatief veel graasdierbedrijven en veeveeltcombinaties. De overige tuinbouw laat een tegenovergestelde ontwikkeling zien. Het gezinsinkomen uit bedrijf bedroeg gedurende de periode 1992-1995 gemiddeld bijna 112.000 gulden.

3.2.2 Ontwikkeling inkomen uit bedrijf per sector

Voor de zes te beschrijven bedrijfstypen is in figuur 3.1 (landbouw) en in figuur 3.2 (tuinbouw) de ontwikkeling van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per gezin weergegeven. Behalve de ontwikkeling worden de (grote) schommelingen tussen jaren in beeld gebracht.

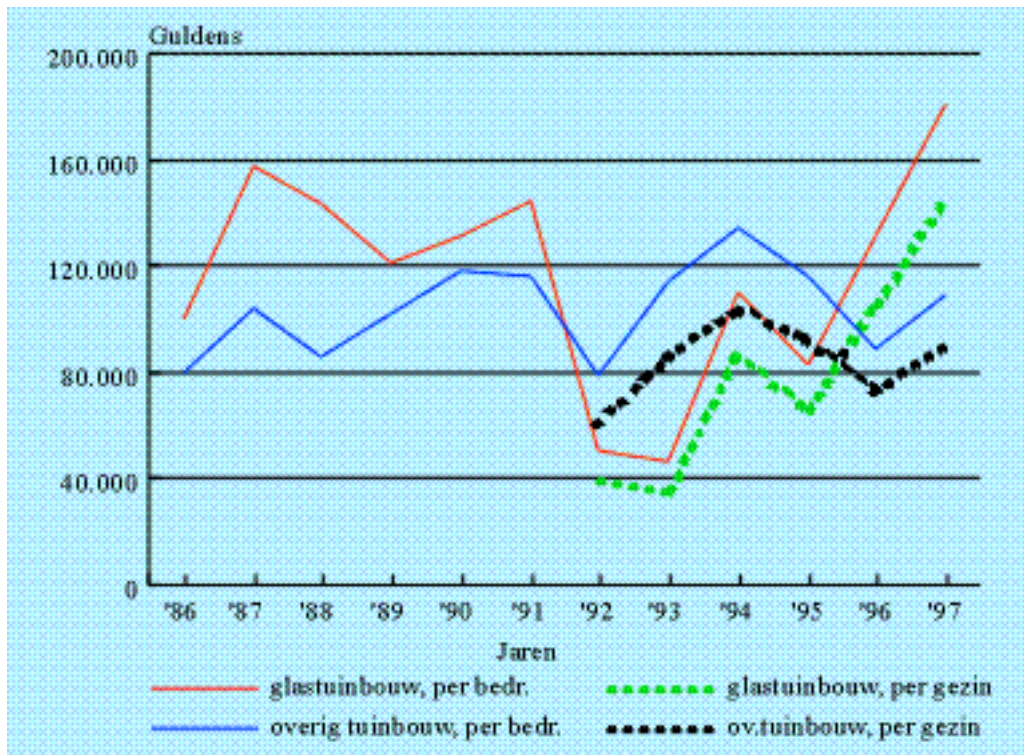
In de varkenshouderij en in mindere mate de akkerbouw fluctueerde het uit het bedrijf gegenereerde inkomen sterk. De gezinnen op de varkensbedrijven verdienden in 1996/97 bijna 200.000 gulden meer dan in het slechte jaar 1993/94. Het net afgelopen jaar 1998/99 was helemaal dramatisch, met een gemiddeld inkomensniveau dat bijna 300.000 gulden onder het topjaar 1996/97 lag. De melkveehouderij had met name eind jaren tachtig topjaren. Sinds die tijd zijn de inkomens aanzienlijk gedaald en schommelden de laatste jaren rond de 50 tot 60.000 gulden per gezin.

Figuur 3.1 Gezinsinkomen uit bedrijf per gezin (in gulden) voor de akkerbouw, melkveehouderij, varkenshouderij en overige landbouw (periode 1986 t/m 1997)

Voor de gezinnen in de glastuinbouw waren de jaren 1987 t/m 1991 goede inkomensjaren. Op bedrijfsniveau lagen de gemiddelde inkomens in die jaren boven de 120.000 gulden. Sinds 1992, evenals 1993 een slecht inkomensjaar, wordt het inkomen ook per gezinshuishouden vastgelegd. Gedurende de periode 1995-1997 steeg het verdiende inkomen geleidelijk naar een topniveau, dat in 1998 werd gestabiliseerd.

Binnen de groep overige tuinbouw bevinden zich bedrijven uit vele sectoren. De prijsontwikkeling van de afgeleverde producten, een belangrijke indicator voor het gerealiseerde inkomensniveau, loopt niet binnen al deze sectoren parallel. Bij een weergave van het gemiddelde jaarlijkse inkomensniveau worden slechte inkomens in een bepaalde sector dan ook veelal gecompenseerd door goede inkomens in een andere sector. Met name de gezinnen op bloembollenbedrijven verdienden gedurende de eerste helft van de jaren negentig veel uit het bedrijf, de fruittelers en hun gezinnen daarentegen weinig. De pieken en dalen gedurende de periode 1986 tot en met 1997 zijn dan ook minder hoog dan in de glastuinbouw: het gemiddelde inkomen op de overige tuinbouwbedrijven schommelde in de onderzoeksperiode tussen de 80.000 en 130.000 gulden.

Figuur 3.2 Gezinsinkomen uit bedrijf per bedrijf (in guldens) voor de glastuinbouw en de overige tuinbouw (periode 1986 t/m 1997, per gezin vanaf 1992)

3.2.3 Jaarlijkse inkomensverschillen tussen gezinnen

Achter het gemiddelde gezinsinkomen per bedrijfstype gaat een grote spreiding schuil, waarop onder andere de bedrijfsomvang van invloed is, maar ook de financieringsstructuur, en de managementkwaliteiten van de ondernemer. Zo creëren alleen al verschillen in doelstelling en bedrijfsstijl aanzienlijke inkomensverschillen in de glastuinbouw, akkerbouw en melkveehouderij (Alleblas et al., 1998). Deze conclusie heeft echter betrekking op een vergelijking van gemiddelde inkomens per groep. De spreiding binnen de groepen, met name in de glastuinbouw, is relatief nog groot. Een andere conclusie uit dit onderzoek is dat er een relatief grote spreiding in inkomen bij de betere bedrijven is.

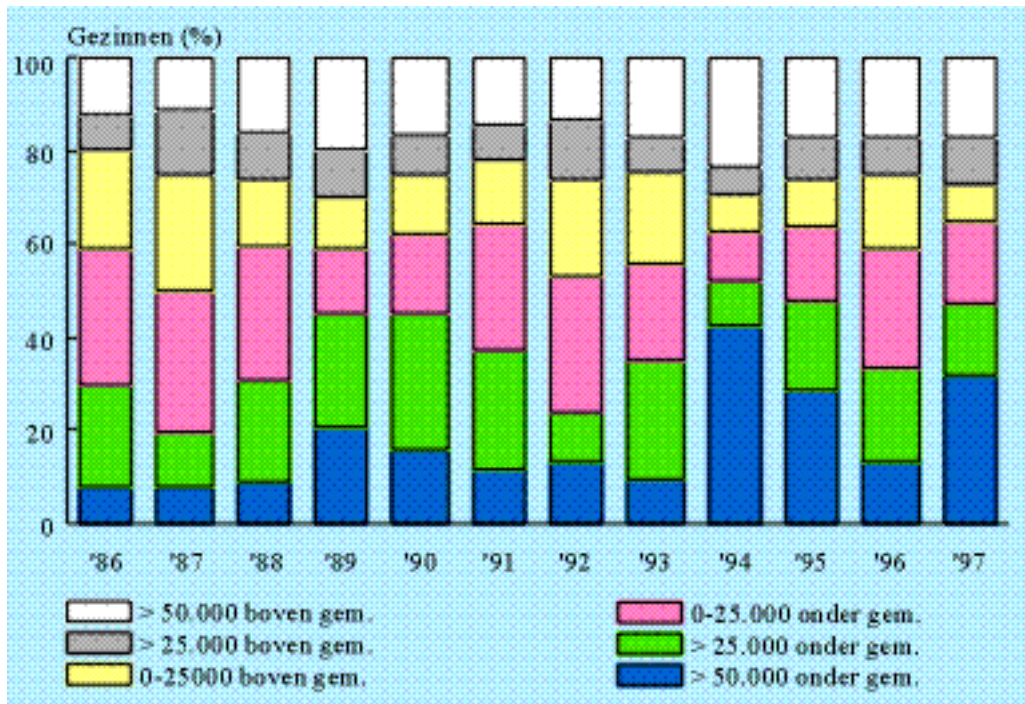
De inkomensverschillen zijn de laatste jaren groter geworden. In 1990, met een gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf van 75.000 gulden per ondernemer, scoorde 5% een negatief inkomen en in totaal 18% een inkomen lager dan 25.000 gulden. Deze percentages zijn in 1997/98, met een vergelijkbaar gezinsinkomen per ondernemer, toegenomen tot 11 respectievelijk 26%. Het aandeel ondernemers met een inkomen boven de ton is gelijk gebleven (25%). Wel is het aandeel van de meest extreme groep (> 150.000 gulden per ondernemer) iets toegenomen.

Tabel 3.2 Verdeling (%) van de ondernemers naar gezinsinkomen uit bedrijf, alle land- en tuinbouwbedrijven

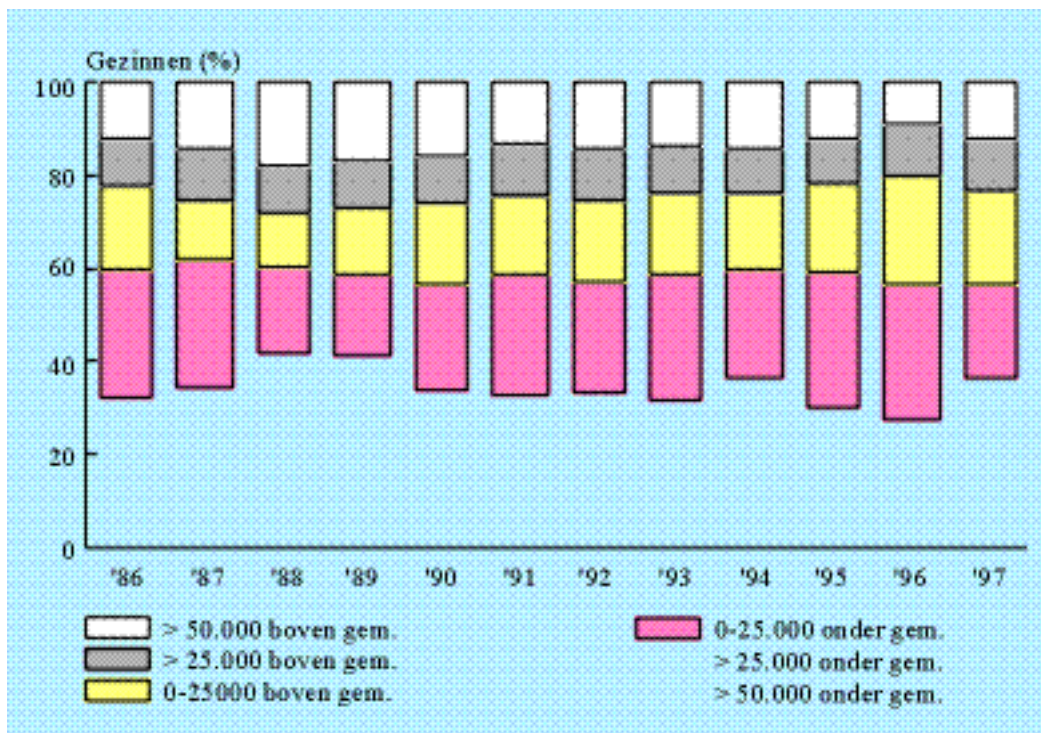
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Gezinsinkomen uit bedrijf (gld. per ondernemer)	75.000	73.000	49.000	45.000	62.000	54.000	58.000	77.000
Gezinsinkomen uit bedrijf, in klassen								
< 0	5	6	17	19	12	14	15	11
0 - 25.000	13	15	16	17	20	20	23	15
25.000 - 50.000	22	24	23	24	22	26	23	21
50.000 - 75.000	21	19	18	17	17	15	12	17
75.000 - 100.000	14	13	11	8	11	8	8	12
100.000 - 150.000	15	11	8	9	9	10	8	12
> 150.000	10	11	6	5	10	7	10	13
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

In de figuren 3.3 tot en met 3.6 is voor de bedrijfstypen akkerbouw, melkvee, varkens een verdeling van de gezinnen weergegeven naar hun positie ten opzichte van het gemiddelde over het gehele bedrijfstype. Uit figuur 3.3 blijkt dat in de akkerbouw jaarlijks 10 tot 20% van de gezinnen een inkomen haalt dat meer dan 50.000 gulden onder het gemiddelde ligt. In hele goede akkerbouwjaren, zoals 1994 en in iets mindere mate 1997, ligt dat aandeel zelfs op 30 tot 40%. In totaal ligt elk jaar ongeveer 60% van de gezinnen onder het gemiddelde niveau,

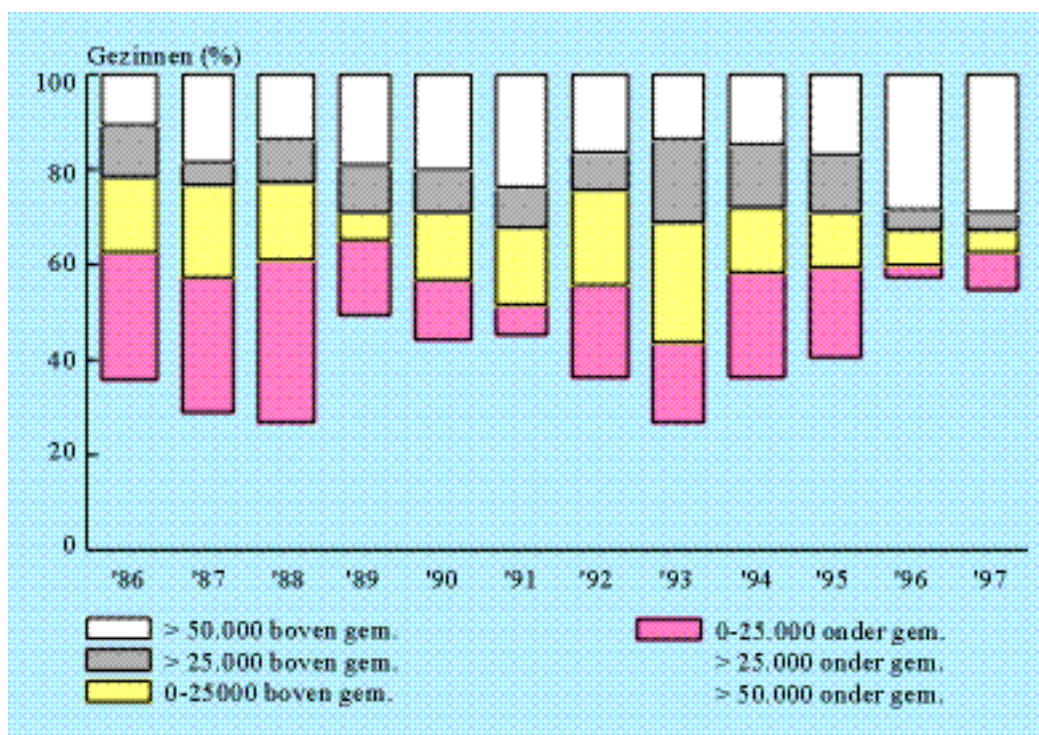
Figuur 3.3 Procentuele verdeling van gezinnen op akkerbouwbedrijven naar afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per gezin (periode 1986 t/m 1997)

Figuur 3.4 Procentuele verdeling van gezinnen op melkveebedrijven naar afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per gezin (periode 1986-1997)

dat overigens sterk onder invloed staat van de 20% gezinnen die meer dan 50.000 gulden boven dit gemiddelde scoren.

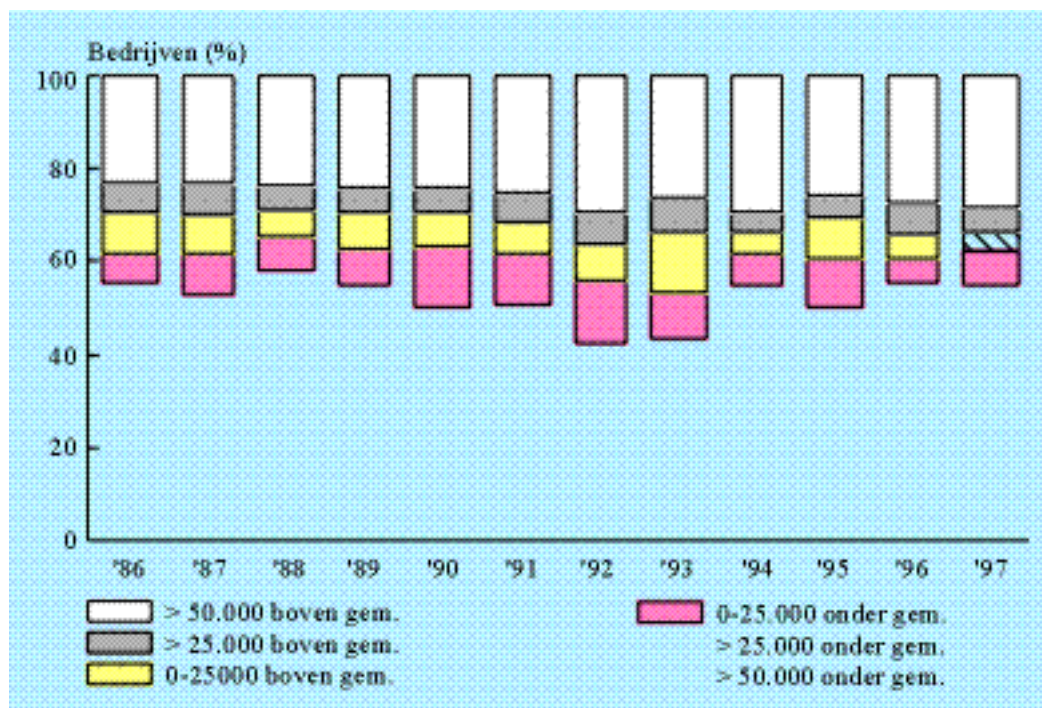
De spreidingspercentages in de akkerbouw zijn redelijk vergelijkbaar met de melkveehouderij. Jaarlijks verdient ongeveer 5 tot 20% (in het topjaar 1989/90) van de gezinnen een inkomen dat 50.000 gulden onder het gemiddelde ligt. Omdat de jaarlijkse gemiddelde inkomens in de melkveehouderij constanter zijn dan in de akkerbouw zijn er geen jaren met een percentage boven de 20 te constateren. In de varkenshouderij zijn de verschillen in inkomens tussen jaren veel groter. In normale en slechte jaren zit ruim 20% van de gezinnen meer dan 50.000 gulden onder het inkomensgemiddelde, in goede jaren (1989, 1996 en 1997) loopt dit percentage op tot 40. Structureel gezien verdient jaarlijks ongeveer 60% van de gezinnen minder dan gemiddeld.

Figuur 3.5 Procentuele verdeling van gezinnen op varkensbedrijven naar afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per gezin (periode 1986-1997)

In de glastuinbouw zijn de inkomensverschillen tussen bedrijven eveneens groot. Het teeltplan speelt naast de eerdergenoemde aspecten als bedrijfsomvang en management een belangrijke rol. Enerzijds zijn er inkomensverschillen tussen de bedrijven in de sectoren glasgroente en glasbloemen, anderzijds zijn er verschillen binnen een sector, bijvoorbeeld tussen bedrijven met tomaten en bedrijven met komkommers. Structureel gezien zit jaarlijks op ongeveer 40% van de bedrijven het inkomen 50.000 gulden onder het gemiddelde (55 tot 60% zit jaarlijks onder het gemiddelde). Op ongeveer 25 tot 30% van de bedrijven ligt het inkomen meer dan 50.000 gulden boven het gemiddelde.

Figuur 3.6 Procentuele verdeling van glastuinbouwbedrijven naar afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per bedrijf (periode 1986-1997)

3.3 Inkomen van buiten het bedrijf

Het inkomen van buiten het bedrijf is in de loop van de tijd sterk toegenomen op de land- en tuinbouwbedrijven. In de eerste helft van de tachtiger jaren werd per bedrijf gemiddeld 14.000 gulden van buiten het bedrijf gegenereerd, terwijl dat in de eerste helft van de jaren negentig is gestegen naar 24.000 gulden (tabel 3.2). De stijgende trend heeft zich ook in 1996 en 1997 doorgezet. Vooral de opbrengsten uit arbeid namen sterk toe. In 1997 werd door bijna de helft van alle bedrijven (47%) inkomsten uit arbeid van buiten het bedrijf gehaald. Het kan daarbij zowel gaan om arbeid van de ondernemer als van zijn of haar partner. Voor de landbouwbedrijven (exclusief tuinbouw) werd in 1997 gemiddeld bijna 12.000 gulden per bedrijf aan inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf behaald. Ongeveer de helft daarvan werd door de ondernemer zelf uit loondienst behaald en 30% door de partner. De overige 20% werd gevormd door presentiegelden, zelfbouw en overig. Van de totale uitkeringen op land- en tuinbouwbedrijven, 8.400 gulden in 1997/98 (tabel 3.3), werd ongeveer 2.000 gulden uit aaw-uitkering ontvangen, bijna 2.100 uit AKW, 2.500 uit AOW en AWW en 1.700 aan andere periodieke uitkeringen.

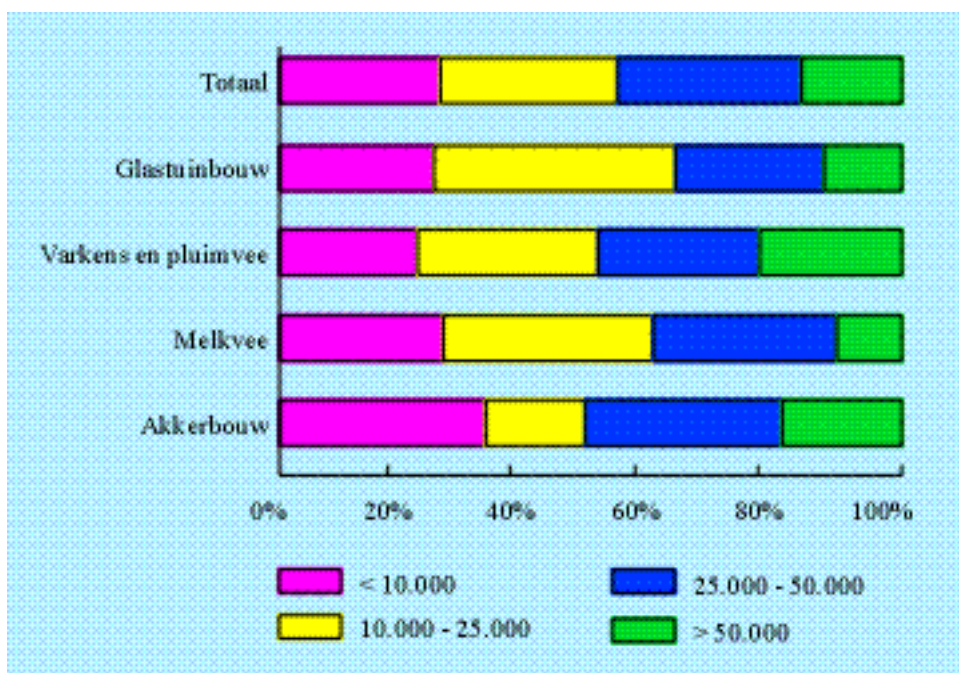
De inkomsten van buiten het bedrijf verschillen sterk tussen de bedrijven. Bij een kwart van de bedrijven blijven ze in 1997 beperkt tot maximaal 10.000 gulden (figuur 3.7). In die gevallen ging het dan meestal om opbrengsten uit vermogen en uitkeringen van sociale verzekeringen (inclusief de kinderbijslag). Bij 16% van de bedrijven werd meer dan 50.000 gulden van buiten het bedrijf gehaald. Deze hoge bijdragen werden vooral verkregen door arbeid buiten het bedrijf aan te wenden. Gemiddeld behaalden deze bedrijven 75.000 gulden van buiten

het bedrijf, waarvan 56% uit arbeid kwam. Vooral bij akkerbouw- en intensieve veehouderijbedrijven werden in 1997/98 door relatief veel bedrijven (ongeveer 20%) hoge bedragen van buiten het bedrijf behaald. Bij de melkveehouderij en glastuinbouw bleef dat percentage beperkt tot respectievelijk 11 en 13. De verschillen worden vooral veroorzaakt door de vrije arbeidsruimte binnen het gezin.

Tabel 3.3 *Inkomensvorming op land- en tuinbouwbedrijven (x 1.000 gulden per bedrijf)*

	1981-1985	1986-1990	1991-1995	1996	1997
Gezinsinkomen uit bedrijf	70,3	86,6	72,9	75,7	97,9
Inkomen van buiten bedrijf	14,3	17,3	24,1	27,1	28,6
w.v. arbeid	2,4	3,8	7,4	10,2	10,7
vermogen	4,8	6,3	8,3	8,5	8,9
uitkeringen	6,2	6,7	7,8	7,9	8,4
overige	0,9	0,5	0,5	0,4	0,5
Totaal gezinsinkomen	84,6	103,9	97,0	102,8	126,5

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Figuur 3.7 *Verdeling van alle land- en tuinbouwbedrijven (tussen 16 en 800 nge) naar de omvang van de inkomsten van buiten het bedrijf in 1997/98*

Vanwege de grote verschillen tussen bedrijven in het inkomen van buiten het bedrijf, is ook de verdeling van de ondernemers naar inkomensklassen volgens het totaal inkomen iets anders dan die volgens het gezinsinkomen uit bedrijf (vergelijk tabel 3.4 en tabel 3.2). In het algemeen is het zo dat de afname van de groepen met de laagste inkomens groter is dan de toename van de groepen met de hoogste inkomens: een deel van de bedrijven heeft zich ingesteld op een structureel laag bedrijfsinkomen, door arbeid buitenshuis aan te wenden.

Tabel 3.4 Verdeling (%) van de ondernemers naar totaal gezinsinkomen, alle land- en tuinbouwbedrijven

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Totaal gezinsinkomen (gld. per ondernemer)	93.000	91.000	67.000	63.000	80.000	73.000	79.000	99.000
Totaal gezinsinkomen per ondernemer, in klassen								
< 0	2	3	11	12	6	5	6	3
0 - 25.000	7	8	10	11	9	12	13	8
25.000 - 50.000	17	20	19	22	22	26	24	17
50.000 - 75.000	21	20	20	23	23	21	20	22
75.000 - 100.000	17	16	17	14	14	13	11	14
100.000 - 150.000	21	18	14	12	14	13	12	18
> 150.000	14	16	8	8	12	10	13	18
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

3.4 Financiële positie

Indien het totaal gezinsinkomen wordt verminderd met de betaalde persoonlijke belastingen en de gezinsbestedingen resteren de besparingen. Deze zijn bestemd voor het financieren van investeringen in het bedrijf en voor het opbouwen van oudedagsvoorzieningen. Gedurende de periode 1991-1997 liepen de gemiddelde jaarlijkse besparingen uiteen van 10.000 gulden in de akkerbouw tot bijna 24.000 gulden in de varkens- en pluimveehouderij. De melkveehouderij en glastuinbouw bleven steken op respectievelijk 18.000 en 14.000 gulden. De besparingen worden grotendeels bepaald door het verdiende inkomen. Wordt rekening gehouden met de dramatische inkomens en ontsparingen (-137.000 gulden) in 1998 dan komt de varkens- en pluimveehouderij het slechtst uit: in de periode 1991-1998 gemiddeld nog 4.000 gulden per jaar. De glastuinbouw kende een uitermate goed 1998 (in 1998: 84.000 gulden) en komt uit op een jaargemiddelde van 22.000 gulden in de periode 1991-1998.

De besparingen vormen samen met de afschrijvingen (kosten die in dat jaar niet tot uitgaven hebben geleid) en de betaalde rente de kasstroom van een bedrijf. De kasstroom kan omschreven worden als het saldo van de met de operationele activiteiten van bedrijf en gezin samenhangende ontvangsten en uitgaven.

De jaarlijkse kasstroom van een bedrijf moet voldoende zijn om de rente- en aflossingsverplichtingen over het geleende vermogen te dragen. Bedrijfsfinanciering met vreemd vermogen is dan ook aan grenzen gebonden. De hoogte van de kasstroom wordt vooral bepaald door de hoogte van de jaarlijkse bedrijfsopbrengsten (en dus inkomen uit bedrijf). De kasstroom vermindert met de betaalde rente en aflossingen op bestaande leningen geeft de nettokasstroom weer, oftewel de financiële ruimte die in de afgelopen jaren aanwezig zou zijn geweest om extra financieringslasten (over extra leningen) te dragen. Omdat de kasstroom jaarlijks sterk schommelt is het voor een goede beoordeling van de financieringsruimte van een bedrijf van belang de toekomstige kasstroom op middellange termijn te schatten.

In de periode 1991-1997 genereerde de glastuinbouw gemiddeld de hoogste kasstroom per bedrijf. Omdat de financieringslasten ook veruit het hoogst lagen, waren de verschillen in gemiddelde nettokasstroom op de vier onderscheiden bedrijfstypen kleiner (tabel 3.5). Gedurende de periode 1991-1997 varieerde de jaarlijkse nettokasstroom gemiddeld van 37.000 gulden op melkveebedrijven tot 65.000 gulden op glastuinbouwbedrijven.

Tabel 3.5 Opbouw en ontwikkeling van de nettokasstroom naar bedrijfstype (gemiddeld 1991-1997)

Sector	Kasstroom	Rente	Aflossing	Nettokasstroom
Akkerbouw	83.500	21.700	23.700	38.100
Melkveehouderij	111.900	33.400	41.200	37.200
Varkens- en pluimveehouderij	135.100	40.600	43.500	51.000
Glastuinbouw	194.000	49.800	79.300	64.900

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel 3.6 Verdeling van bedrijven naar jaarlijkse nettokasstroom (gemiddeld over periode 1995-1997)

	Akkbouw	Melk	Varkens	Overige landbouw	Glastuinbouw	Overige tuinbouw	Totaal
< -25.000	1,1	5,4	3,7	13,5	10,9	13,2	7,6
-25.000 tot 0	22,1	13,0	6,3	18,9	9,3	10,5	14,0
0 - 25.000	38,2	27,0	12,8	29,4	21,5	20,6	26,2
25.000 - 50.000	13,1	22,4	20,4	17,4	8,6	11,8	17,9
> 50.000	25,5	32,2	56,7	20,8	49,7	43,9	34,4

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Binnen alle vier de bedrijfstakken was 1997/98 financieel gezien een redelijk goed jaar: zonder uitzondering lag de nettokasstroom boven het langjarig gemiddelde.

De spreiding tussen bedrijven is groot (tabel 3.6). Van alle land- en tuinbouwbedrijven heeft ruim 20% van de bedrijven over de periode 1995 t/m 1997 te maken met een negatieve gemiddelde nettokasstroom per jaar. Met name onder de overige landbouwbedrijven lag dit

percentage hoog (32%). In een dergelijke situatie is de jaarlijkse kasstroom onvoldoende voor het betalen van financieringslasten over het aanwezige vreemd vermogen. Op ruim een derde deel van de land- en tuinbouwbedrijven overtrof de kasstroom de financieringslasten met meer dan 50.000 gulden. Hieronder bevinden zich veel varkenshouders en glastuinders. De nettokasstroom is een belangrijke indicator voor de leencapaciteit van het bedrijf en daarmee voor het continuïteitsperspectief. Andere factoren die de leencapaciteit bepalen zijn onder andere de solvabiliteit, de te bieden zekerheden en de kwaliteit van het ondernemerschap.

4. Resultaten

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt op basis van de gegeneerde inkomens uit het bedrijf (Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI) een indicatie gegeven van het aantal agrarische gezinnen dat minder verdient dan de minimumgrens. Vervolgens wordt inzicht gegeven in welke mate het inkomen van buiten het bedrijf er voor zorgt dat meer gezinnen boven de grens (de analyse gebaseerd op het totaal verdiende inkomen) uitkomen. De nadere kwantificering van lage inkomens onder agrarische gezinnen wordt expliciet weergegeven voor de vier belangrijkste agrarische sectoren: melkvee, glastuinbouw, varkenshouderij en akkerbouw. De overige sectoren worden, mede vanwege statistische overwegingen, samengevoegd tot overig landbouw en overig tuinbouw. In paragraaf 4.3 worden agrarische bedrijven over een langere periode (5 jaar) in hun inkomensontwikkeling gevolgd. Op basis van deze analyse ontstaat inzicht in hoeverre agrarische gezinnen duurzaam worden getroffen door lage inkomens.

4.2 Agrarische gezinnen en de minimumgrens

4.2.1 Alle bedrijven

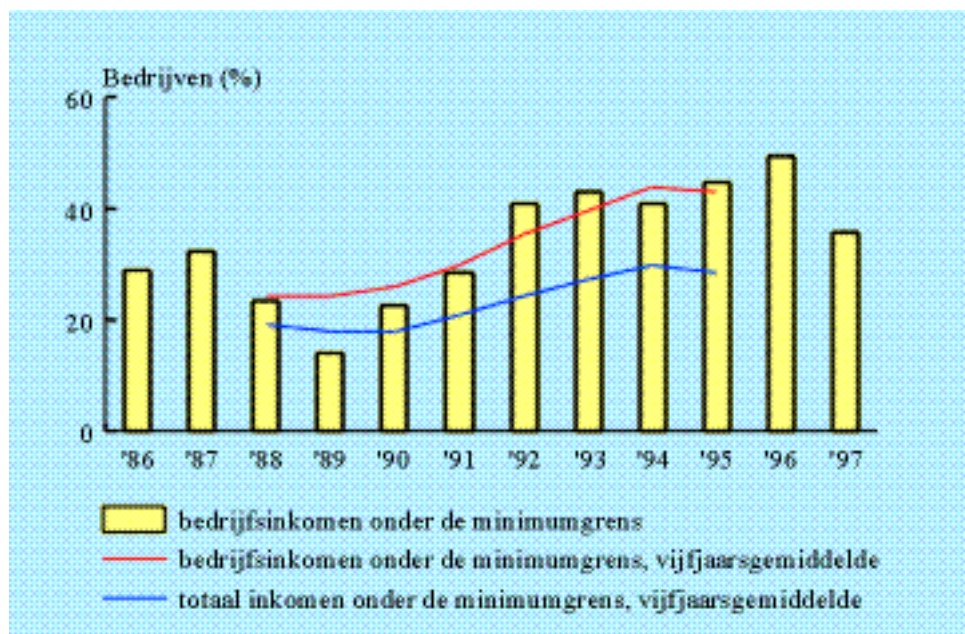
Gezinsinkomen uit bedrijf (bedrijfsinkomen genoemd)

Het gezinsinkomen uit bedrijf kan omschreven worden als de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Een oplopend percentage agrarische bedrijven, met een omvang tussen 16-800 nge, wordt sinds het begin van de jaren negentig geconfronteerd met een gezinsinkomen uit bedrijf dat beneden de minimumgrens ligt (figuur 4.1). In de jaren 1992 t/m 1997 lag het percentage meestal rond de 40, met als uitschieter 1996. De structurele toename van het aantal bedrijven onder de grens is vooral veroorzaakt door hoge inkomens eind jaren tachtig in veel bedrijfstukken.

In de eerste helft van de jaren tachtig lagen de inkomens gemiddeld op een lager niveau dan in de tweede helft (zie tabel 3.2). Het is echter wel zo dat de marges in de land- en tuinbouw structureel afnemen (Silvis, 1998).

Totaal gezinsinkomen

Behalve inkomen uit het bedrijf verdient een groot aantal bedrijven ook inkomen van buiten het bedrijf (zie paragraaf 3.3). Wordt het totaal gezinsinkomen als inkomensmaatstaf genomen, dus zowel inkomen uit bedrijf als van buiten het bedrijf tellen mee, dan daalt het percentage bedrijven onder de minimumgrens aanzienlijk (figuur 4.1). Op basis van een 5-jaarlijks voort-

Figuur 4.1 Aantal land- en tuinbouwbedrijven (%) dat met bedrijfsinkomen (gemiddeld per jaar en vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde per jaar) of met totaal inkomen (vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde per jaar) beneden de minimum inkomensgrens valt

schrijdend inkomensgemiddelde is het percentage bedrijven onder de grens gestegen van bijna 20 in begin jaren negentig naar bijna 30. De terugval in bedrijfsinkomens sinds eind jaren tachtig is hier debet aan.

Achter deze indeling van bedrijven naar inkomen ten opzichte van de minimumgrens gaat een grote spreiding schuil. Een sterk oplopend deel van de bedrijven blijft met het bedrijfsinkomen zelfs onder de helft van de minimumgrens (tabel 4.1). Gemiddeld over de periode 1993 tot en met 1997 gaat het dan om 28%. In het begin van de onderzoeksperiode (1986 tot en met 1990) lag dat aandeel nog op 14%, dus een verdubbeling. Het aantal bedrijven met een bedrijfsinkomen dat hoger was dan tweemaal de minimumgrens is in de loop van de tijd teruggelopen van 1 op 2 naar 1 op 3.

Ook bij het totaal inkomen is er een grote spreiding waar te nemen. Ongeveer 1 op de 6 bedrijven blijft gedurende de periode 1993-1997 met het inkomen steken op minder dan de helft van de minimumgrens, terwijl bijna 45% meer dan het dubbele weet te genereren.

Tabel 4.1 Verdeling van bedrijven naar inkomen per bedrijf ten opzichte van de minimumgrens (= grens) (vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde per jaar)

	1986- 1990	1987- 1991	1988- 1992	1989- 1993	1990- 1994	1991- 1995	1992- 1996	1993- 1997
Totaal bedrijven	76.400	75.400	74.700	74.500	74.400	75.700	76.800	77.100
<i>Bedrijfsinkomen</i>								
< 50% van grens	14,2	14,6	15,9	19,4	23,3	26,4	29,2	28,1
50 - 75% van grens	5,0	4,7	4,9	4,9	5,5	6,4	7,4	7,5
75 - 100% van grens	5,5	5,3	5,3	5,7	6,5	6,9	7,2	7,2
100 - 125% van grens	6,4	6,2	6,4	6,6	6,9	6,9	6,6	6,7
125 - 150% van grens	6,8	6,7	6,5	6,6	6,7	6,2	5,8	6,0
150 - 200% van grens	12,7	12,0	11,9	11,9	11,4	11,0	10,4	10,2
>= 200% van grens	49,3	50,5	49,0	45,1	39,9	36,3	33,4	34,3
<i>Totaal inkomen</i>								
< 50% van grens	9,9	9,7	10,4	12,8	14,8	16,4	18,0	16,3
50 - 75% van grens	3,7	3,2	3,3	3,4	3,9	4,4	5,0	4,9
75 - 100% van grens	5,4	4,8	4,2	4,6	5,4	6,4	6,9	7,3
100 - 125% van grens	5,3	5,4	5,6	5,6	6,4	7,1	7,4	7,3
125 - 150% van grens	6,2	5,9	6,0	6,3	6,9	7,0	7,1	7,6
150 - 200% van grens	13,0	12,4	12,5	12,7	13,2	13,1	13,0	12,9
>= 200% van grens	56,6	58,5	58,0	54,7	49,5	45,6	42,5	43,7

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Kwantificering lage inkomens op basis van driejaarsgemiddelde inkomens

Omdat in veel bedrijfstakken de inkomens jaarlijks sterk fluctueren, met name door het prijsniveau voor afgezette producten, wordt ook op basis van een meerjaarsinkomensgemiddelde een indruk gegeven van het aantal agrarische gezinnen dat minder verdient dan de minimumgrens. Omdat jaarlijks bedrijven in het Informatienet worden vervangen (zie bijlage 1) is uitgegaan van een driejaarsgemiddelde. De analyse heeft dus betrekking op steekproefbedrijven die minimaal drie jaar bij het LEI in administratie zijn. Deze bedrijven vertegenwoordigden gedurende de periode 1995-1997 58.150 gezinnen. Dit is een kleine 60% van het totaal aantal agrarische gezinnen (hoofdstuk 2). Hiervan kan verondersteld worden dat ze representatief zijn voor in totaal 91.980 gezinnen (figuur 4.2).

Bijna 65% van alle agrarische gezinnen is gedurende de periode 1995-1997 minimaal eenmaal geconfronteerd met een jaarinkomen beneden de minimumgrens. Bij ongeveer tweederde van deze groep gezinnen, 44% van het totaal, ligt het driejaarsgemiddelde van het inkomen onder de grens.

Het inkomen van buiten het bedrijf zorgde ervoor dat bijna de helft van de gezinnen, dat op basis van het inkomen uit bedrijf als arm getypeerd wordt, nu wel boven de minimumgrens uitkomt (23% blijft over).

Bijna al deze gezinnen hebben meer voor het gezin uitgegeven dan de hoogte van het besteedbaar inkomen (totaal gezinsinkomen verminderd met betaalde belastingen en opgehoogd met kinderbijslag en ontvangen bijstand). Ontsparingen waren dan ook het gevolg. Hetzelfde geldt voor een aanzienlijk deel van de gezinnen (18% van het totaal) dat beschikte over een besteedbaar inkomen hoger dan de minimumgrens. Door hogere uitgaven voor privé resulteerden ook hier ontsparingen. In totaal kan 37% van alle agrarische gezinnen er niet voor zorgdragen dat er besparingen zijn, van belang voor bedrijfsfinanciering en het opbouwen van reserves voor de oudedag. Structurele ontsparingen brengen de bedrijfscontinuïteit in groot gevaar. Positieve besparingen zijn een belangrijke eis voor bedrijfsontwikkeling.

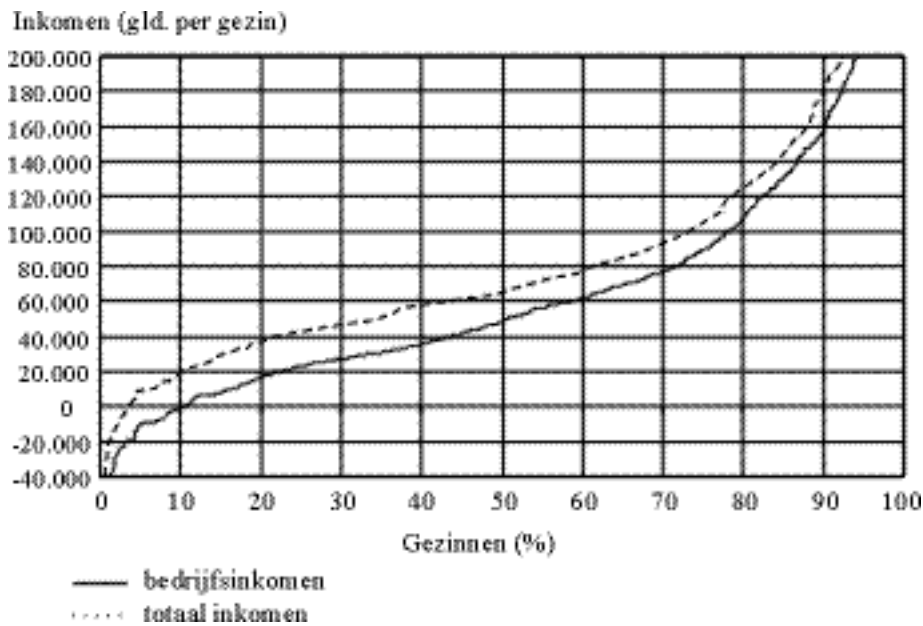
Totaal aantal gezinnen	91.980 100%		
Weleens met bedrijfsinkomen onder de minimumgrens?	nee: 36 %	ja: 64 %	
Gemiddeld over drie jaar met bedrijfsinkomen onder de minimumgrens?	nee: 36 %	ja: 44 %	
Totaal inkomen (incl. buiten bedrijf) onder de minimumgrens?	nee: 77 %		ja: 23 %
Bestedingen groter dan het besteedbaar inkomen (= ontsparingen)?	ja: 18 %	nee: 64 %	ja: 19 %

Figuur 4.2 Aantal gezinnen en een onderverdeling daarvan (in % van totaal) naar hoogte van bedrijfs- en totaal inkomen ten opzichte van de minimumgrens, 1995 tot en met 1997, driejaarsgemiddelden per bedrijf

Bekijken we dezelfde excersitie voor de jaren 1992-1994 dan zijn de verschillen niet uitermate groot. Ook gedurende deze periode werd 64% van de gezinnen geconfronteerd met minimaal 1 boekjaar dat het inkomen beneden de minimumgrens lag. Indien uitgegaan wordt van het gemiddelde jaarinkomen over deze periode dan loopt het percentage terug naar 43. Wordt vervolgens rekening gehouden met het inkomen van buiten het bedrijf dan verdiende 26% van de gezinnen een inkomen lager dan de minimumgrens. Vrijwel al deze gezinnen werden geconfronteerd met bedrijfsontsparingen. Het totaal percentage gezinnen dat ontspaarde was 45 (+8% ten opzichte van de periode 1995 t/m 1997). Dit betekende dat een aanzienlijk deel van de gezinnen dat als niet-arm is bestempeld toch relatief veel uitgaf aan privé.

Dat er grote verschillen bestaan in inkomens tussen de gezinnen blijkt uit figuur 4.3, waarin de curves van de beide gehanteerde inkomensbegrippen zijn weergegeven. Over de periode van 1995 tot en met 1997 behaalde ongeveer 10% van de gezinnen een negatief bedrijfsinkomen. De verdeling van gezinnen naar bedrijfsinkomen is tussen de 20 en 80.000 gulden redelijk vlak. Boven de 80.000 gulden, krap 30% van de gezinnen, loopt de lijn stijler omhoog, wat aangeeft dat vooral daarboven de inkomensverschillen groot zijn. Ongeveer 10%

van de gezinnen behaalt een inkomen dat hoger is dan 160.000 gulden. Ook voor het totaal inkomen geldt een redelijk vlak middengedeelte, met veel gezinnen tussen de 40.000 en 100.000 gulden en hoge uitschieters aan de bovenkant van het inkomensgebouw.

Figuur 4.3 Verdeling van gezinnen naar hoogte van het inkomen, driejaarsgemiddelde per gezin (1995 tot en met 1997)

4.2.2 Resultaten naar bedrijfstype

In deze paragraaf wordt per type een beeld gegeven van de verdeling van bedrijven naar hun inkomenspositie ten opzichte van de minimumgrens. In bijlage 3 geeft figuur B3.1. een indruk van de jaarlijkse inkomensfluctuaties. In de varkenshouderij en akkerbouw zijn de grote schommelingen duidelijk waarneembaar.

Tabel 4.2 laat zien dat in de grondgebonden sectoren akkerbouw en melkveehouderij gedurende de jaren 1995 t/m 1997 respectievelijk 73 en 64% van de gezinnen een of meerdere jaren een gezinsinkomen uit bedrijf realiseerde dat beneden de minimumgrens in betreffende jaar lag. Dit hoge percentage wordt veroorzaakt door forse inkomensverschillen tussen de jaren. Op basis van het gemiddelde jaarlijkse inkomensniveau in die periode bevonden beduidend minder gezinnen zich onder de minimumgrens: in de akkerbouw en melkveehouderij ging het in dat geval om respectievelijk 52 en 44% van de gezinnen.

Tabel 4.2 Aantal gezinnen per bedrijfstype en een onderverdeling daarvan (in % van totaal) naar hoogte van bedrijfs- en totaal inkomen ten opzichte van de minimumgrens (grens), verschillende perioden, op basis van driejaarsgemiddelden per bedrijf

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>1995 tot en met 1997</i>							
Aantal gezinnen	12.250	35.220	7.170	18.790	10.270	8.290	91.980
Bedrijfsinkomen weleens onder grens	73	64	43	78	51	64	64
Bedrijfsinkomen gemiddeld onder grens	52	44	23	65	22	40	44
Totaal inkomen onder grens - ww. met ontsparing	27	25	8	22	19	31	23
	22	18	8	19	18	28	19
<i>1992 tot en met 1994</i>							
Aantal gezinnen	12.510	37.780	6.810	20.120	9.400	7.430	94.050
Bedrijfsinkomen weleens onder grens	80	41	96	80	70	73	64
Bedrijfsinkomen gemiddeld onder grens	43	26	70	66	45	48	43
Totaal inkomen onder grens - ww. met ontsparing	27	11	45	40	39	41	26
	25	9	43	36	39	40	25

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Vooraf in de akkerbouw zorgde het inkomen van buiten het bedrijf gedurende die periode ervoor dat een kwart van alle akkerbouwgezinnen het jaargemiddelde opschreefde tot boven de grens. Toch was het totaal gezinsinkomen uiteindelijk in de akkerbouw en melkveehouderij voor respectievelijk 27 en 25% van de gezinnen te laag om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren, of in andere woorden 'de gezinnen leven in armoede'. Opvallend is dat gedurende de periode 1992-1994 slechts 11% van de gezinnen in de melkveehouderij een totaal gezinsinkomen genereerde beneden de minimumgrens. In de akkerbouw lag het percentage gezinnen in beide driejaarlijkse perioden op 27. Op slechts een klein deel van de gezinnen met een totaal inkomen onder de grens werd minder aan gezinsbestedingen uitgegeven dan er aan inkomen is verdiend. De overige gezinnen werden met ontsparingen geconfronteerd.

Het gezinsinkomen uit bedrijf in de varkenshouderij en glastuinbouw lag gedurende de periode 1995-1997 gemiddeld op een goed niveau. Het aandeel gezinnen dat over drie jaar minder dan de grens uit het bedrijf genereerde lag zowel in de varkenshouderij als in de glastuinbouw tussen de 20 en 25%. Relatief veel gezinnen in de varkenshouderij hebben via inkomen van buiten het bedrijf het totaal inkomen opgekrikt, in de glastuinbouw vond dit nauwelijks plaats.

Tabel 4.3 Verdeling van gezinnen (%) per bedrijfstype naar inkomen per gezin ten opzichte van de minimumgrens (grens), op basis van driejaarsgemiddelden (1995 tot en met 1997) per bedrijf

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>Bedrijfsinkomen</i>							
< 50% van grens	29,4	19,1	11,2	36,0	14,4	23,1	22,5
50 - 75% van grens	15,7	15,0	2,8	20,0	4,4	8,3	13,1
75 - 100% van grens	7,2	9,9	8,8	9,1	3,6	8,2	8,6
100 - 125% van grens	8,6	10,8	5,0	2,4	5,9	3,7	7,2
125 - 150% van grens	10,4	12,7	3,4	4,9	4,0	7,9	8,7
150 - 200% van grens	5,1	13,2	16,6	8,8	16,2	17,6	12,6
>= 200% van grens	23,5	19,3	52,1	18,8	51,5	31,2	27,4
<i>Totaal inkomen</i>							
< 50% van grens	11,2	9,1	5,1	11,7	10,8	18,4	10,5
50 - 75% van grens	8,4	5,7	3,0	5,1	3,9	5,9	5,5
75 - 100% van grens	7,3	9,7	0,0	5,5	4,5	7,3	6,9
100 - 125% van grens	13,7	12,2	7,1	19,6	6,2	3,8	11,9
125 - 150% van grens	8,0	15,0	2,2	10,5	6,2	9,6	10,7
150 - 200% van grens	15,2	22,2	10,0	22,7	9,6	14,9	18,3
>= 200% van grens	36,1	26,1	72,7	24,8	58,7	40,0	36,3

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Binnen de groep overige landbouw (onder andere overige graasdierbedrijven, pluimveebedrijven, veeteeltcombinaties, akkerbouw-veeteeltcombinaties) lag in de periode 1995-1997 het gezinsinkomen uit bedrijf voor tweederde deel van de gezinnen onder de minimumgrens. Wordt het inkomen van buiten het bedrijf meegeteld dan daalt dit percentage zeer sterk en wel naar 22, hetgeen gelijk is aan het gemiddelde niveau voor alle land- en tuinbouwbedrijven. In de groep overige tuinbouw (onder andere fruittelers, boomkwekers, opengrondsgroentetelers en bloembollentelers) bleef voor bijna een derde deel van de gezinnen het totaal inkomen beneden de minimumgrens steken.

Dat een andere periode (1992-1994) een ander beeld voor een sector kan geven blijkt uit tabel 4.2. Ongeveer 70% van de gezinnen in de varkenshouderij verdiende te weinig uit bedrijf om een aanvaardbare levensstandaard erop na te houden. De gezinnen in de akkerbouw en melkveehouderij behaalden juist betere inkomens uit bedrijf: het percentage gezinnen met een te laag gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf lag in de akkerbouw 9 en in de melkveehouderij 18 lager dan in de periode 1995-1997. Voor de totale land- en tuinbouw komt het beeld wel overeen.

Met name in de akkerbouw (29,4%) en overige landbouw (36%) zijn er relatief veel gezinnen die minder dan 50% van de minimumgrens aan bedrijfsinkomen genereren (tabel 4.3). Wordt uitgegaan van het totaal inkomen dan scoort de overige tuinbouw met 18,4% hoog. De andere sectoren zitten vrij dicht op het gemiddelde van 10,5%, met uitzondering van de varkenshouderij (5,1%). Ongeveer 12% van alle agrarische gezinnen verdient in totaal tussen de

100 en 125% van de minimumgrens. Deze bedrijven hebben slechts een geringe inkomensmarge om boven de maatschappelijk aanvaardbare levensstandaard te blijven. In deze groep bevinden zich veel gezinnen uit de overige landbouw en in mindere mate de akkerbouw en melkveehouderij.

Dat de periode 1995-1997 een uitstekende periode voor de varkenshouderij was blijkt wel uit het feit dat ruim de helft van de gezinnen meer dan tweemaal de minimumgrens uit bedrijf verdiende. Inclusief het inkomen van buiten was dit aandeel bijna driekwart. Opvallend is dat in de akkerbouw (36%) en overige tuinbouw (40%) dit aandeel hoger lag dan in de melkveehouderij (26%).

Relatief veel gezinnen (64%) op bedrijven met een 50-plusser als (hoofd)ondernemer en zonder opvolger hebben te kampen met een inkomen onder de minimumgrens (tabel 4.4). Met name in de grondgebonden sectoren ligt dit aandeel hoog. Onder de gezinnen op bedrijven met een jonge ondernemer is dit het aandeel het laagst (36%). Ook hier scoren de melkveehouderij en overige landbouw slecht. Op basis van het totaal inkomen komen gezinnen op bedrijven met een 50-plusser als (hoofd)ondernemer en opvolger aanwezig het best uit de bus (18,9%). Op deze bedrijven is er meer ruimte om buiten het bedrijf te werken. Ook veel gezinnen op bedrijven met 50-plusser zonder opvolger hebben door inkomen van buiten het bedrijf het totaal inkomen boven de minimumgrens opgekrikt. Dit geldt met name voor gezinnen in de landbouwsectoren, in het bijzonder de overige landbouw. Voor een nadere beschouwing over de financiële situatie op bedrijven ingedeeld naar de duur van de bedrijfsuitoefening wordt verwezen naar bijlage 5.

Tabel 4.4 Aandeel van gezinnen, naar leeftijd en opvolgingssituatie (% per groep) met een inkomen per gezin dat lager ligt dan de minimumgrens (grens), naar bedrijfstype, op basis van driejaarsgemiddelden (1995 tot en met 1997) per bedrijf

Leeftijd oudste ondernemer en opvolgingssituatie	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>Bedrijfsinkomen onder grens</i>							
Jonger dan 40 jaar	27,8	49,2	8,0	48,1	26,1	28,9	35,9
40 - 50 jaar	26,0	38,3	41,7	71,7	16,7	23,4	41,1
Ouder dan 50, met opvolger	66,9	39,8	12,6	47,0	25,4	56,2	42,0
Ouder dan 50, zonder opvolger	79,8	75,0	51,3	80,5	21,7	56,6	63,9
<i>Totaal inkomen lager dan grens</i>							
Jonger dan 40 jaar	15,1	29,0	.	20,0	24,1	26,4	21,9
40 - 50 jaar	14,6	28,1	.	28,0	16,7	13,9	24,0
Ouder dan 50, met opvolger	34,2	16,9	.	21,3	0,0	46,3	18,9
Ouder dan 50, zonder opvolger	39,0	45,9	.	18,7	15,3	42,5	28,4

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

4.2.3 Resultaten naar bedrijfsomvang

De omvang van bedrijven is een belangrijke indicator voor de hoogte van het inkomen uit bedrijf. In tabel 4.5 wordt aangegeven hoeveel procent van de gezinnen binnen een viertal bedrijfsomvangklassen een inkomen lager dan de minimumgrens verdient.

Gedurende de periode 1995/96 t/m 1997/98 genereerde 87% van de gezinnen op kleine bedrijven (16-40 nge) een inkomen uit bedrijf onder de minimumgrens. Na het meenemen van het inkomen van buiten bedrijf liep dit aandeel terug tot een derde.

Op de grote bedrijven (110-800 nge) bleef gemiddeld 17% van de gezinnen op basis van het inkomen uit bedrijf onder de minimumgrens. Verdiensten van buiten het bedrijf deed dit percentage slechts licht dalen naar 12. Gedurende de periode 1992-1994 lagen deze percentages voor de grote bedrijven hoger.

Tabel 4.5 *Aandeel van gezinnen, naar bedrijfsomvang (% per groep) met een inkomen per gezin dat lager ligt dan de minimumgrens (grens), naar bedrijfstype, op basis van driejaarsgemiddelden (1995 tot en met 1997) per bedrijf*

Bedrijfsomvang	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>Bedrijfsinkomen lager dan grens</i>							
16 tot 40 nge	100,0	100,0	50,5	86,7	55,0	67,8	86,6
40 - 70 nge	59,1	70,1	39,0	73,7	67,1	47,7	63,3
70 - 110 nge	33,4	36,7	12,9	4,8	15,4	39,5	30,4
110 - 800 nge	9,4	12,8	2,6	33,5	18,6	26,0	16,9
<i>Totaal inkomen lager dan grens</i>							
16 tot 40 nge	54,6	53,1	.	23,1	55,0	36,1	33,8
40 - 70 nge	28,7	46,7	.	27,4	57,0	39,5	35,3
70 - 110 nge	17,6	16,5	.	0,0	15,4	31,2	16,0
110 - 800 nge	3,2	7,2	.	25,1	14,3	25,6	12,4

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Opvallend is dat iets meer gezinnen in de groep 40 tot 70 nge een totaal inkomen verdienden dat beneden de minimumgrens lag dan binnen de groep 16 tot 40 nge. Dit komt met name door de sector overige tuinbouw. De neveninkomsten op deze bedrijven zijn in doorsnee gering. In de akkerbouw werd door gezinnen binnen de omvangsgroep 40 tot 70 nge wel veel inkomen van buiten het bedrijf gehaald. Voor 29% van de gezinnen resteerde nog een totaal inkomen onder de minimum grens.

Er is een duidelijke relatie tussen het aandeel gezinnen met een laag inkomen en de omvang van het bedrijf. Het is echter niet zo dat bij een grotere bedrijfsomvang, waarbij in principe voldoende productiecapaciteit aanwezig is om met het bedrijfsinkomen boven de minimumgrens uit te komen, ook alle bedrijven daadwerkelijk boven die grens uitkomen. Er zijn dus ook ver-

schillen tussen bedrijven die los staan van de omvang. Indien de opbrengsten en kosten per nge worden uitgedrukt, blijkt dat in de meeste gevallen de lagere opbrengsten per productie-eenheid zorgen voor lagere inkomens. Achter deze lagere opbrengsten kunnen meerdere oorzaken schuil gaan, zoals minder goede technische resultaten of tegenvallende kwaliteit van de producten, met lagere prijzen tot gevolg. Behalve verschillen in opbrengsten kunnen ook verschillen in kosten leiden tot lagere inkomens. Indien bedrijven een hoge moderniteit nastreven of zwaar gefinancierd zijn kan zich dat door hogere afschrijvingen of betaalde rente direct uiten in een lager inkomen. Voor de individuele landbouwbedrijven kunnen de oorzaken van lage inkomens dan ook sterk verschillen. In eerder onderzoek (Alleblas et al., 1998) zijn bijvoorbeeld verschillen in bedrijfsdoelstellingen en bedrijfsstijlen genoemd als een belangrijke verklarende variabele voor inkomensverschillen bij gelijke omvang. Om de oorzaken van de verschillen goed te analyseren is aanvullend onderzoek noodzakelijk.

4.3 Duurzaamheid van een situatie van lage inkomens

4.3.1 Inleiding

Mede door de sterk schommelende bedrijfsopbrengsten in veel sectoren worden veel agrarische ondernemers zo nu en dan geconfronteerd met een jaarinkomen beneden de vastgestelde minimumgrens. Om meer inzicht te krijgen in hoeverre bedrijven altijd met te lage inkomens worden geconfronteerd, vindt een nadere karakterisering van een lage inkomenssituatie plaats naar structureel, pendel of incidenteel (zie voor definities hoofdstuk 2).

De analyse is uitgevoerd op basis van bedrijven die minimaal 5 jaar (van 1993 tot en met 1997) in administratie zijn, dat is 40% van het totaal aantal dat in 1997 in administratie was (voor tuinbouwbedrijven: bedrijven die 4 jaar in administratie zijn). De totale percentages gezinnen met inkomens onder de minimumgrens kunnen hierdoor iets afwijken van de percentages die in voorgaande paragrafen zijn genoemd. Ook de beschreven periode (1993 tot en met 1997) is anders dan die in de voorgaande paragraaf, waardoor ook verschillen zullen ontstaan.

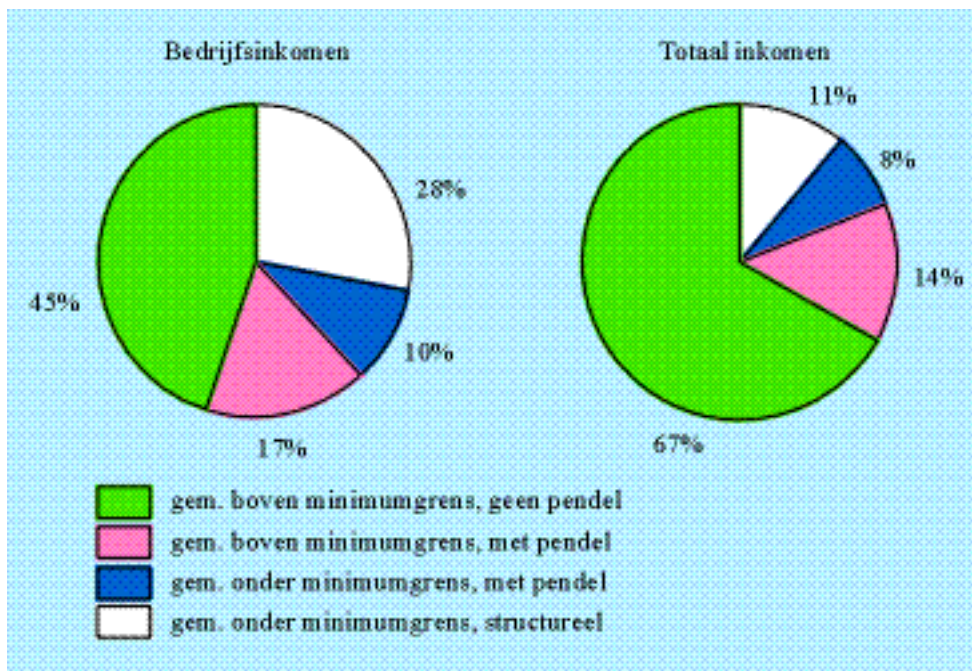
4.3.2 Resultaten

Alle land- en tuinbouwbedrijven

Van de bedrijven die minimaal 5 jaar in administratie zijn heeft 45% van de gezinnen op basis van het bedrijfsinkomen niet met lage inkomens te maken; hun inkomen lag 4 of 5 jaar (in de onderzoeksperiode van 5 jaar) boven de minimumgrens (figuur 4.3). Voor 28% van de gezinnen is een situatie van lage inkomens echter structureel, wat betekent dat gedurende 4 of 5 jaren in de onderzoeksperiode het inkomen onder de gestelde minimumgrens heeft gelegen. Bij de resterende 27% gezinnen heeft in 2 of 3 van de 5 jaren het bedrijfsinkomen onder de minimumgrens gelegen. Voor het grootste deel van hen lag het vijfjaargemiddelde toch boven de grens.

Worden ook de inkomsten van buiten bedrijf meegenomen, dan heeft tweederde deel van de gezinnen niet of nauwelijks te maken met een inkomenssituatie onder de minimumgrens. Er

resteert dan 11% van de gezinnen waar het beeld van een te laag inkomen een structureel karakter draagt en 22% die met pendeling te maken hebben. Van deze pendelaars blijft uiteindelijk 8-procentpunten gemiddeld over de hele periode met het inkomen onder de minimumgrens.

Figuur 4.4 De verdeling van gezinnen naar duurzaamheid van lage inkomens op basis van het bedrijfsinkomen en het totaal gezinsinkomen per gezin

Naar bedrijfstype

Het verschil in beschreven periode ten opzichte van paragraaf 4.2 komt vooral bij de varkensbedrijven naar voren. In de vijfjaarsperiode 1993 tot en met 1997 blijft 40% van de gezinnen met het bedrijfsinkomen onder de minimumgrens (tegenover 23% bij een driejaarsperiode 1995-1997). Het aandeel gezinnen met structureel lage inkomens is in de varkenshouderij met 28% even groot als in de melkveehouderij. De situatie met structureel lage inkomens voor gezinnen komt verder vooral voor in de akkerbouw (32%) en overige landbouw (44%). Beide bedrijfstypen worden ook gekenmerkt door het grote aandeel kleinere bedrijven. Bij de glastuinbouw, met vooral grotere bedrijven, is er slechts beperkt sprake van gezinnen met structureel lage inkomens. Ongeveer een derde deel van de gezinnen heeft te maken met een pendelsituatie, zowel jaren boven als jaren onder de minimumgrens: de helft van deze pendelaars heeft een gemiddeld inkomen onder de minimumgrens (16% van het totaal). Bij de groep bedrijven die gemiddeld boven de minimumgrens scoort, vervult de akkerbouw een bijzondere rol: een kwart van de bedrijven valt permanent (geen pendel) boven de minimumgrens, terwijl een even groot aandeel pendelt. In de andere sectoren is het aandeel niet-pendelaars steeds groter dan de groep pendelaars.

Inclusief het inkomen van buiten bedrijf ligt in de beschreven periode 1993-1997 het aandeel bedrijven met structureel te lage inkomens aanzienlijk lager (11% van alle agrarische bedrijven). Bij de melkveehouderij en glastuinbouw gaat het om minder dan 10% van de gezinnen. In de akkerbouw, varkenshouderij en overige landbouw is ook het aantal pendelaars met armoede duidelijk minder. Opvallend is het hoge aandeel van gezinnen in de varkenshouderij die te maken hebben met een pendelsituatie en waarbij het gemiddelde boven de grens ligt (37%). Dit wordt veroorzaakt door de grote prijs- en inkomensfluctuaties tussen de jaren. Het effect van het 'inkomen van buiten het bedrijf' in de tuinbouw op het aandeel gezinnen onder de grens is vrij klein, zoals al uit de voorgaande paragraaf naar voren kwam. Er is daar slechts beperkt sprake van aanwending van arbeid buiten de eigen onderneming.

Tabel 4.6 *Onderverdeling van gezinnen per bedrijfstype (in % van totaal) naar duurzaamheid van inkomens onder de minimumgrens (grens) bij het bedrijfsinkomen en het totaal inkomen, op basis van vijfjaarsgemiddelden (1993 tot en met 1997) per gezin (voor tuinbouwbedrijven: vierjaarsgemiddelden (1994 tot en met 1997))*

Bedrijfsomvang	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>Bedrijfsinkomen</i>							
Gem. onder grens, structureel	32	28	28	44	8	21	28
Gem. onder grens, met pendel	17	7	12	8	16	11	10
Gem. boven grens, met pendel	25	14	20	18	16	16	17
Gem. boven grens, geen pendel	25	51	40	30	60	52	45
<i>Totaal inkomen</i>							
Gem. onder grens, structureel	11	9	15	14	4	14	11
Gem. onder grens, met pendel	8	8	0	4	19	12	8
Gem. boven grens, met pendel	24	6	37	17	19	12	14
Gem. boven grens, geen pendel	57	77	47	65	59	62	67

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Naar bedrijfsomvang

De bedrijfsomvang is de belangrijkste indicator voor de hoogte van het inkomen uit bedrijf. Binnen onderstaande analyse over een periode van 5 jaar is de groep hele kleine bedrijven (16-40 nge) iets ondervertegenwoordigd.

Tabel 4.7 Onderverdeling van gezinnen (in % van totaal per grootteklasse) per grootteklasse (nge) naar duurzaamheid van inkomens onder de minimumgrens (grens) bij het bedrijfs- en totaal inkomen op basis van vijfjaarsgemiddelden (1993 tot en met 1997) per gezin (voor tuinbouwbedrijven: vierjaarsgemiddelden (1994 tot en met 1997))

	16 tot 40 nge	40 tot 70 nge	70 tot 110 nge	110 tot 800 nge	Totaal
<i>Bedrijfsinkomen</i>					
Gem. onder grens, structureel	53	48	20	7	28
Gem. onder grens, met pendel	10	12	9	10	10
Gem. boven grens, met pendel	19	18	18	13	17
Gem. boven grens, geen pendel	18	22	53	70	45
<i>Totaal inkomen</i>					
Gem. onder grens, structureel	18	17	8	4	11
Gem. onder grens, met pendel	5	11	9	6	8
Gem. boven grens, met pendel	31	14	10	11	14
Gem. boven grens, geen pendel	45	58	73	79	67

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Op de kleine bedrijven heeft het overgrote deel van de gezinnen te maken met een beeld van structureel lage inkomens. Van de gezinnen die regelmatig met lage inkomens te maken hebben is bij de kleine bedrijven het overgrote deel sprake van een structurele situatie. Toch heeft binnen deze omvanggroep 18% van de bedrijven een voldoende hoog bedrijfsinkomen en heeft niet te maken met een pendelsituatie. Bij de groep tussen 70 en 110 nge heeft een op de vijf bedrijven te maken met een situatie van structureel te lage inkomens. Ongeveer 27% heeft te maken met een pendelsituatie, een aantal jaren boven de minimumgrens en een aantal jaren er onder. Een derde deel van deze pendelaars komt op basis van het vijfjaarsgemiddelde onder de grens.

Bij de grote bedrijven is er slechts beperkt sprake van structureel lage inkomens (7%). Ongeveer 10% van de grote bedrijven zit gemiddeld onder de minimumgrens, maar pendelt jaarlijks.

Wordt rekening gehouden met inkomsten van buiten bedrijf, dan valt een groot deel van de bedrijven niet meer onder de minimumgrens. Het zijn vooral nog gezinnen op de kleine en iets minder kleine (40-70 nge) bedrijven die er minder goed uitspringen. Ongeveer 18% wordt geconfronteerd met structureel te lage inkomens. De verschillen ten opzichte van de andere grootteklassen zijn sterk teruggelopen. Op de kleine bedrijven blijft evenwel een groot deel (31%) van de gezinnen, die gemiddeld boven de grens zitten, geconfronteerd worden met pendeling.

5. Nadere analyse verschillen in inkomensniveaus

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal inzicht worden verschaft in de verschillen in inkomensvorming- en besteding tussen rijke en arme gezinnen. Ook wordt inzicht verstrekt hoe de verschillende groepen gezinnen omgaan met de financiering van het bedrijf. Worden investeringen uitgesteld, of wordt er extra geleend van banken? Tenslotte wordt een overzicht gegeven van verschillen in vermogensontwikkeling.

5.2 Inkomensvorming en -besteding

De groep van 44% gezinnen met lage bedrijfsinkomens is onder te verdelen in 2 groepen: enerzijds een groep van 23% die ook met inkomsten van buiten het bedrijf (de zogenaamde neveninkomsten) onder de minimumgrens blijft en anderzijds een groep van 21% die door de neveninkomsten boven de minimumgrens komt. Achter deze tweedeling kunnen twee oorzaken schuil gaan: er zijn zowel gezinnen die met de inkomens uit bedrijf net onder de minimumgrens vallen en door een beperkte inbreng van neveninkomsten er toch boven komen, als ook gezinnen waar de ondernemers of hun echtgenoten een baan buitenshuis hebben, waaruit een substantieel inkomen wordt behaald, waardoor zij zelfs bij zeer lage bedrijfsinkomens toch met het totaal inkomen boven de minimumgrens komen.

Vooraf veel ondernemers op (kleinere) bedrijven in de akkerbouw en varkenshouderij zijn gericht op het inzetten van arbeid buiten het eigen bedrijf. In de melkveehouderij en glastuinbouw is dat, mede vanwege de arbeidsbehoefte op het eigen bedrijf, veel minder het geval. Bij de vergelijking van de inkomensvorming en -besteding spelen dan ook verschillen in bedrijfstype en bedrijfsomvang een rol.

De gezinnen die zelfs met neveninkomsten onder de minimumgrens vallen zijn gemiddeld gezien dan ook wat groter dan de bedrijven die door neveninkomsten boven de grens uitkomen. Ze hebben echter wel een beduidend lager inkomen, en dus minder te besteden (tabel 5.1).

De definities van de inkomensvorming en -besteding zijn voor dit onderzoek op een aantal punten gecorrigeerd, zoals eerder is toegelicht. Voor de meeste gezinnen heeft dit een negatief effect op het inkomen (volgens de LEI-definitie is het inkomen iets hoger). De uiteindelijke correctie wordt met name bepaald door de opbrengsten uit kinderbijslag en door de opbrengsten van verkochte quota. Bij de gezinnen die onder de minimumgrens blijven is de correctie het grootst. Een aantal bedrijven in die groep heeft melkquota verkocht, wat in dit onderzoek buiten de inkomensdefinitie is gelaten, maar in de praktijk wel inkomen is.

De gezinnen met lage inkomens blijken een duidelijk ander uitgavenpatroon te hebben dan gemiddeld en dan gezinnen met hogere inkomens. Door het lage inkomen is beduidend minder belasting verschuldigd dan gemiddeld. Een even groot voordeel ten opzichte van het gemiddel-

de wordt behaald door de lagere gezinsbestedingen. Het betreft hier zowel het huishoudgeld dat lager is alsook de besteding aan luxe goederen. Ten opzichte van de gezinnen die na bijtelling van de inkomsten van buiten bedrijf boven de minimumgrens komen zijn de gezinsbestedingen ook lager. Hierbij valt op dat de besteding aan huishoudgeld per gezin gemiddeld ongeveer gelijk is, maar dat minder geld wordt uitgegeven aan het kopen van luxe producten.

Per saldo worden de bestedingen dus aangepast aan het lagere inkomen, maar worden de gezinnen toch met forse ontsparingen geconfronteerd. Dat betekent dat de afschrijvingen in principe niet volledig kunnen worden benut om opnieuw te investeren in het bedrijf.

Tabel 5.1 *Inkomensvorming en -besteding van landbouwbedrijven (in guldens per gezin), ingedeeld naar minimumgrens (grens), op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 t/m 1997*

	Gezinnen onder de grens		Gezinnen boven de grens	Totaal
	ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
Aantal bedrijven	11.580	11.320	27.680	50.580
Aandeel gezinnen	22,7	21,5	55,8	100,0
Bedrijfsomvang (nge)	74	45	119	94
Bedrijfopbrengsten	253.980	189.640	529.580	394.020
Overige opbrengsten	1.660	2.250	4.630	3.440
Betaalde kosten	250.290	170.040	420.900	328.300
w.v. <i>afschrijving</i>	41.650	25.570	68.890	53.410
<i>factorkosten</i>	55.110	26.170	78.450	61.930
<i>overig</i>	153.530	118.300	273.550	212.970
Bedrijfsinkomen (a)	5.350	21.850	113.310	69.160
Inkomsten van buiten bedrijf (b)	11.510	36.510	13.270	17.860
Totaal gezinsinkomen (c = a+ b)	16.860	58.370	126.580	87.020
Belastingen (d)	1.480	8.670	20.610	13.700
Gezinsbestedingen (e)	42.870	52.320	63.310	56.310
Correcties definities LEI (f)	4.160	2.040	2.530	2.800
Besparingen (g = c-d-e+f)	-23.340	-590	45.200	19.810

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

De inkomens hebben meestal direct gevolgen voor de besparingen. Bij de groepen met lagere inkomens zijn de besparingen gemiddeld negatief, bij de groep met hogere inkomens wordt wel bespaard. Achter deze gemiddelde besparingen gaat een grote spreiding schuil. Van de gezinnen die ook na inkomsten van buiten het bedrijf nog onder de minimumgrens vallen, weet toch bijna 18% positieve besparingen te realiseren. Een aantal zelfs vrij fors. In een deel van die gevallen gaat het om een 'gezinsoverlevingsstrategie': gezinnen zijn terughoudend in de gezinsbestedingen of verkopen (een deel van de) productierechten. Andersom geldt echter ook dat er een redelijke groep gezinnen is die boven de minimumgrens uitkomt, maar toch geen besparingen weet te realiseren. Ook voor deze bedrijven geldt dat de continuïteit in gevaar kan komen, bij langdurige ontsparingen.

Om het inkomen uit bedrijf te genereren, leveren de gezinnen gemiddeld bijna 3.300 uur arbeid. Het gemiddelde inkomen ligt in de beschreven periode dan ook op ongeveer 21 gulden per gewerkt uur. Op de bedrijven met lage inkomens is die vergoeding echter gemiddeld nog geen 2 gulden en op de bedrijven met hogere inkomens ruim 30 gulden per uur. Ook binnen de onderscheiden groepen, ingedeeld naar inkomen ten opzichte van de minimumgrens, zijn er grote verschillen tussen gezinnen. Bij de bedrijven die ook met het totaal inkomen onder de minimumgrens blijven, behaalt ruim de helft een lagere vergoeding dan 5 gulden per uur, terwijl 6% toch meer dan 15 gulden weet te halen. Bij de bedrijven die een inkomen halen dat boven de minimumgrens ligt, behaalt 10% een vergoeding van maximaal 15 gulden, terwijl 40% van die groep meer dan 35 gulden per uur behaalt.

Tabel 5.2 *Bedrijfsinkomen per gewerkt uur en een verdeling van gezinnen (%) in klassen naar bedrijfsinkomen per gewerkt uur, ingedeeld naar inkomen ten opzichte van de minimumgrens (op basis van drie-jaarsgemiddelden per gezin, 1995 tot en met 1997)*

	Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
	ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
Bedrijfsinkomen (gulden per gezin)	5.350	21.850	113.310	69.160
Arbeidsinzet (uren per gezin)	2.905	2.465	3.745	3.265
Bedrijfsinkomen (gulden per uur)	1,85	8,85	30,25	21,20
Bedrijfsinkomen (in klassen naar guldens per uur)				
< 5 gld.	55,1	22,9	0,0	17,4
5 - 15 gld.	38,5	48,1	9,6	24,5
15 - 25 gld.	5,1	24,5	31,3	23,9
25 - 35 gld.	1,3	1,0	19,6	11,4
> 35 gld.	0,0	3,5	39,5	22,8
Totaal aantal gezinnen	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel 5.3 Aantal gezinnen (%) in klassen naar besparingen (in guldens per gezin), ingedeeld naar inkomen ten opzichte van de minimumgrens (op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 t/m 1997)

	Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
	ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
< -50.000 gld.	16,0	4,4	1,1	5,2
-50.000 - -25.000 gld.	21,5	8,6	2,2	7,9
-25.000 - 0 gld.	44,9	28,7	12,3	23,2
0 - 25.000 gld.	14,9	51,8	32,7	32,8
25.000 - 50.000 gld.	1,3	5,9	22,1	13,9
> 50.000 gld.	1,4	0,6	29,7	17,0
Totaal aantal gezinnen	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel 5.4 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen van land- en tuinbouwbedrijven (in guldens per gezin), ingedeeld naar minimumgrens (op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 t/m 1997)

	Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
	ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
<i>Herkomst</i>				
Eigen middelen	27.580	38.160	125.020	84.250
w.v. besparingen	-23.340	-590	45.200	19.810
afschrijvingen	41.650	25.570	68.890	53.410
overige	9.270	13.190	10.930	11.030
Vreemde middelen	30.170	26.090	62.440	47.310
Totaal beschikbare middelen	57.760	64.250	187.470	131.560
<i>Besteding</i>				
Aflossing op leningen	25.270	13.840	50.730	37.030
Investerings	36.430	31.610	107.070	74.830
Overig	-3.940	18.800	29.670	19.700
Totaal bestede middelen	57.760	64.250	187.470	131.560

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Uit tabel 5.4 blijkt dan ook dat de investeringen op bedrijven met lage inkomens achterblijven bij de afschrijvingen. Desondanks vinden er toch nog wel nieuwe investeringen plaats. Maar de financiering vindt voor een groter deel met vreemde middelen plaats dan met eigen middelen. Achter de gemiddelde cijfers gaan grote verschillen tussen bedrijven schuil, welke in verder onderzoek aan bod zouden kunnen komen.

5.3 Vermogenspositie ¹

Voor gezinnen die ook een totaal inkomen onder de minimumgrens genereren is de vermogensontwikkeling ook minder gunstig (tabel 5.5). In de uitgangssituatie, per 1 mei 1995, hadden de gezinnen met lage inkomens al een beduidend lager eigen vermogen dan gemiddeld, waarbij de solvabiliteit ook nog eens ongunstiger was. In de loop van de 3 jaren is voor deze gezinnen de situatie verder verslechterd. Er werd in totaal maar 2,3% aan het eigen vermogen toegevoegd, onder andere door herwaarderingen. Bij de andere groepen gezinnen was deze toevoeging, mede door hogere besparingen, veel groter. De gezinnen met lage inkomens hebben hun solvabiliteit dan ook verder terug zien lopen, terwijl bij de gezinnen met hogere inkomens de solvabiliteit verbeterde.

Tabel 5.5 Vermogensontwikkeling van land- en tuinbouwbedrijven (in guldens per gezin), ingedeeld naar minimumgrens (op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 t/m 1997)

	Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
	ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
<i>Per 1 mei 1995</i>				
Eigen vermogen	770.600	905.500	1.168.800	1.021.900
Vreemd vermogen	399.100	206.300	521.600	426.100
Solvabiliteit	65,9	81,4	69,1	70,6
<i>Per 30 april 1998</i>				
Eigen vermogen	788.200	1.006.100	1.450.600	1.204.800
Vreemd vermogen	427.700	247.900	586.700	477.800
Solvabiliteit	64,8	80,2	71,2	71,6
Mutatie eigen vermogen (%)	2,3	11,1	24,1	17,9
Mutatie vreemd vermogen (%)	7,2	20,2	12,5	12,1

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

¹ Zie ook bijlage 4, balansontwikkeling binnen een aantal bedrijfstakken.

Tabel 5.6 Aantal gezinnen (%) in klassen naar vreemd vermogen (in guldens per gezin), ingedeeld naar inkomens ten opzichte van de minimumgrens (op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 tot en met 1997)

		Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
		ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
<	150.000 gld.	30,0	44,8	21,6	28,5
150.000 tot	300.000 gld.	17,9	28,1	14,8	18,4
300.000 tot	450.000 gld.	12,9	8,7	14,9	13,1
450.000 tot	600.000 gld.	15,2	5,3	11,5	11,0
600.000 tot	750.000 gld.	8,8	8,3	7,2	7,8
>	750.000 gld.	15,3	4,8	30,1	21,3
Totaal aantal gezinnen		100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bij een relatief belangrijk deel van de gezinnen onder de minimumgrens is het vreemd vermogen beperkt tot maximaal 150.000 gulden. Dit is vooral het geval op de kleinere bedrijven. Een ander deel heeft echter een forse hoeveelheid vreemd geld in gebruik (tabel 5.6), waartegen dan ook navenante rentelasten staan, waardoor bij tegenvallende opbrengsten het inkomen laag uit kan vallen en de continuïteit in gevaar kan komen.

Tabel 5.7 Aantal gezinnen (%) in klassen naar eigen vermogen (in guldens per gezin), ingedeeld naar inkomens ten opzichte van de minimumgrens (op basis van driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 t/m 1997)
a)

		Gezinnen onder de minimumgrens		Gezinnen boven de minimumgrens	Totaal
		ook met inkomsten buiten bedrijf onder de grens	na inkomsten buiten bedrijf boven de grens		
<	400.000 gld.	22,8 (9)	15,2 (8)	5,3 (2)	11,4 (5)
400.000 tot	800.000 gld.	36,6	26,1	19,5	24,8
800.000 tot	1.200.000 gld.	21,5	28,4	22,9	23,8
1.200.000 tot	1.600.000 gld.	12,9	16,6	18,8	17,0
>	1.600.000 gld.	6,2	13,6	33,5	23,0
Totaal aantal gezinnen		100,0	100,0	100,0	100,0

a) Met tussen haakjes het aandeel van de gezinnen lager dan 225.000, de IOAZ-grens.

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Van de agrarische gezinnen met een totaal inkomen beneden de minimumgrens heeft slechts 9% een eigen vermogen beneden de 225.000 gulden, oftewel de grens om in aanmerking te komen voor de IOAZ-regeling. Ongeveer een kwart van de gezinnen blijft beneden de 400.000 gulden aan eigen vermogen. Toch heeft ruim 40% van de gezinnen een eigen vermogen in het bedrijf zitten van meer dan 800.000 gulden. Hierbij zij vermeldt dat de aanwezige activa tegen vervangingswaarde zijn gewaardeerd. Bij een eventuele bedrijfsbeëindiging zal niet voor alle activa deze vervangingswaarde kunnen worden ontvangen. Op veel kleine bedrijven zal de verkoop met name bestaan uit grond, productierechten en een deel van het machinepark, en blijft het stoppende gezin op het bedrijf wonen.

6. Nadere plaatsing armoede binnen de agrarische sector

6.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken stond het inkomensvraagstuk centraal. De onderzoeksvraag was hoeveel agrarische gezinnen jaarlijks een inkomen genereren dat beneden de minimum inkomensgrens lag. In veel armoedeonderzoek wordt deze minimumgrens bestempeld als armoedegrens. Het inkomen is dan de indicator van armoede. Armoede is daarbij gedefinieerd als een inkomen verdienen dat niet toereikend is om een levensstandaard te realiseren die in onze maatschappij voldoende wordt geacht. Omdat veel onderzoek over armoede gericht is op mensen met een uitkering en/of minimum loon wordt er niet of nauwelijks aandacht besteed aan de eigen vermogenspositie en richt het onderzoek zich op het beschikbare inkomen. Immers om in aanmerking te komen voor bijstand is er sprake van een maximaal toelaatbare grens aan eigen vermogen. Ook veel andere groepen met lage inkomens beschikken slechts in beperkte mate over eigen vermogen.

Zoals al eerder in hoofdstuk 2 beschreven ligt de situatie in de agrarische sector heel anders. Het beschikken over eigen vermogen is een noodzaak om een inkomen als agrarisch gezin te genereren. In dit hoofdstuk wordt getracht een nadere nuancering te verschaffen omtrent de rol die het vermogen in de land- en tuinbouw speelt. Hierbij wordt ingegaan op de huidige vermogenspositie van agrarische bedrijven, de vermogensontwikkeling en de rol van de besparingen (en dus inkomens) daarin. Ook wordt ingegaan op een aantal specifieke faciliteiten voor agrarische gezinnen.

6.2 De vermogenspositie en -ontwikkeling op agrarische bedrijven

6.2.1 Sterke vermogenspositie gepaard met laag rendement

Het gezegde 'een boer leeft arm en sterft rijk' gaat in veel gevallen nog op voor agrarische gezinsbedrijven in met name de grondgebonden sectoren. De agrarische sector is een bijzondere bedrijfstak: er is in de agrarische sector veel vermogen nodig om voor een volledige arbeidskracht een redelijk inkomen te genereren. Het rendement op het eigen en totaal vermogen is laag. Financiering met vreemd vermogen is dan ook aan grenzen gebonden.

Een belangrijk kenmerk van agrarische bedrijven is de permanente behoefte aan vermogen die voortvloeit uit de productiefactor grond. In tegenstelling tot de industrie vervult de grond in de landbouw niet alleen de rol van vestigingsplaats, maar is deze in met name de akkerbouw, melkveehouderij en opengrondsteelt een onmisbare productiefactor. Daarnaast is het vermogen vooral vastgelegd in bedrijfsgebouwen, glasopstanden en het machinepark. In een aantal bedrijfstakken is schaalvergroting voornamelijk mogelijk via de aankoop van productierechten. De productierechten hebben dan ook een sterk verhogend effect gehad op de vermo-

gensbehoefte van veel agrarische bedrijven. Het resterende vermogen bestaat grotendeels uit liquiditeiten en privé-bezittingen, zoals woonhuis en beleggingen buiten het bedrijf.

De kapitaalbehoefte per bedrijf is in de loop der jaren sterk toegenomen. Dit is veroorzaakt door het proces van verdergaande schaalvergroting (onder invloed van dalende marges, Silvis, 1998), de voortdurende vervanging van arbeid door kapitaal, het verrichten van nieuwe investeringen als gevolg van milieu- en dierenwelzijnswetgeving en opgetreden prijsstijgingen van de aanwezige activa. Om een indruk te geven van de kapitaalbehoefte: de laatste 20 jaar is het balanstotaal van het gemiddelde landbouwbedrijf met ruim 250% gestegen. Over dezelfde periode lag de opgetreden inflatie rond de 70%.

Bekijken we de belangrijkste agrarische bedrijfstakken dan was ultimo april 1998 de melkveehouderij gemiddeld het kapitaalintensiefst (tabel 6.1). Het gemiddelde balanstotaal kwam uit op ruim 2,1 miljoen gulden per bedrijf. Bijna 60% van dit bedrag lag opgesloten in grond en bedrijfsgebouwen. Daarnaast vertegenwoordigden aangekochte maar nog niet volledig afgeschreven melkproductierechten een aandeel van 8%. In de varkens- en pluimveehouderij lag een belangrijk deel van het vermogen (30%) vast in bedrijfsgebouwen. Deze sector beschikte ultimo april 1998, evenals de glastuinbouw eind 1997, over relatief veel vlottende activa. In de akkerbouw en melkveehouderij is daarentegen het aandeel van vaste activa op de balans erg hoog.

Tabel 6.1 *Opbouw van de balans voor vier agrarische bedrijfstypen, per 30-4-1998 a) (gemiddeld per bedrijf, in duizenden gulden)*

Bedrijfstak	Akkerbouw	Melkvee	Varkens en pluimvee	Glastuinbouw
Totaal activa	1.786	2.127	1.902	2.023
w.v.:				
- grond	824	923	326	570
- gebouwen en glasopstanden	210	337	583	284
- werktuigen en installaties	223	152	197	351
- immateriële vaste activa	28	174	53	-
- overige vaste activa	216	365	382	449
- vlottende activa	285	177	361	369
Totaal passiva	1.786	2.127	1.902	2.023
w.v. gefinancierd met:				
- eigen vermogen	1.381	1.575	1.209	1.153
- lang vreemd vermogen	383	538	641	762
- kort vreemd vermogen	22	14	52	108
Solvabiliteit	77	74	63	57

a) Glastuinbouw per 31-12-97.

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Het eigen vermogen in de melkveehouderij lag ultimo april 1998 op een hoog niveau: ruim 1,57 miljoen gulden per bedrijf. De akkerbouwers blijven daar ongeveer 120.000 gulden bij achter. Op deze grondgebonden bedrijfstypen is de eigen vermogenspositie mede de resultante van waardering van de activa tegen vervangingswaarde, waarbij de grond in eigendom wordt gewaardeerd als een pachtvrij object met agrarische bestemming. De glastuinbouw en intensieve veehouderij beschikten gemiddeld over minder eigen vermogen. Binnen deze twee bedrijfstakken werd daarentegen beduidend meer een beroep gedaan op derdenfinanciering. De solvabiliteit bleef daar dan ook aanzienlijk achter bij die in de grondgebonden akkerbouw en melkveehouderij.

Het aandeel van het eigen vermogen in het totaal vermogen is op de primaire land- en tuinbouwbedrijven met 70% hoog. Dit is noodzakelijk gezien het lage rendement van het vastgelegde vermogen. Met name in sectoren waarin de grond een grote rol in de vermogensbehoefte speelt is relatief veel eigen vermogen noodzakelijk. Een voordeel is dat de waarde van grond wel als een belangrijke zekerheidsstelling voor bedrijfsfinanciering geldt.

Achter de gemiddelde solvabiliteit gaat een grote spreiding schuil. Zo heeft in de akkerbouw bijna 30% van de bedrijven een solvabiliteit van boven de 90% (tabel 6.2). Binnen deze groep is het aandeel kleine bedrijven hoog. Ook oudere ondernemers, zowel met als zonder bedrijfsopvolger, zijn goed vertegenwoordigd in de groep solvabiliteit boven de 90. Onder de bedrijven met een ondernemer die nog niet langer dan 10 jaar bedrijfshoofd is, scoort ongeveer een derde deel onder de 60%. In de glastuinbouw en intensieve veehouderij speelt het vreemd vermogen een dominantere rol. Zo financiert 42% van de bedrijven in de glastuinbouw en 29% in de varkens- en pluimveehouderij meer met vreemd vermogen dan met eigen vermogen. Dit komt met name doordat er in vergelijking met de akkerbouw en melkveehouderij minder eigen vermogen in de grond zit.

Behalve veel vermogen leveren agrarische gezinnen veel arbeid. Op landbouwbedrijven gemiddeld zelfs bijna 95% van de totale arbeidsbehoefte op bedrijven. Met name door de inzet van eigen productiemiddelen behalen de agrarische gezinnen inkomens uit het bedrijf. Immers, de ingerekende kosten over de eigen arbeid en vermogen worden niet uitbetaald.

Tabel 6.2 De procentuele verdeling van bedrijven naar solvabiliteit per 30-4-1998

Bedrijfstak	Akkerbouw	Melkvee	Varkens en pluimvee	Glastuinbouw
Minder dan 40%	6	3	18	29
40 tot 50%	4	5	11	13
50 tot 60%	15	14	16	10
60 tot 70%	11	17	15	13
70 tot 80%	12	20	19	11
80 tot 90%	23	20	7	6
90 tot 100%	29	21	14	18
	100	100	100	100

a) Glastuinbouw per 31-12-97.

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel 6.3 Rentabiliteit over het totaal vermogen (1990-1997)

Bedrijfstak	Akkerbouw	Melkvee	Varkens en pluimvee	Glastuinbouw
1990	2,3	0,5	4,8	4,1
1991	0,7	-0,3	6,3	4,6
1992	-2,2	0,0	-1,1	-1,0
1993	-1,0	-0,6	-4,2	-1,8
1994	4,5	-1,0	-1,5	1,3
1995	1,1	-1,7	0,6	-0,3
1996	-0,9	-2,3	6,6	2,0
1997	1	-1	4	4

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Wordt er geen rekening gehouden met herwaardering van activa en het verkrijgen van erfenissen en schenkingen en dergelijke dan is het directe rendement in de landbouw laag. Indien verondersteld wordt dat de arbeid van de ondernemers en gezinsleden tegen een CAO-loon zou worden vergoed, en er een beperkte vergoeding wordt gerekend over het eigen ingezette vermogen dan resteert er een beperkt bedrag aan opbrengsten over het totaal geïnvesteerde vermogen. Jaarlijks fluctueert het rendement hevig, vooral door de sterke mutaties in bedrijfsresultaten (tabel 6.3). In de varkens- en pluimveehouderij liep het rendement uiteen van 6,6% in 1996 tot -4,2% in 1993. Ook het afgesloten boekjaar 1998/99 is voor de varkens- en pluimveehouderij een dramatisch jaar. In de jaren 1992 en 1993 was het rendement in de vier onderscheiden sectoren in tabel 6.3 negatief. De gerealiseerde bedrijfseconomische rentabiliteit over het totaal vermogen schommelt op de landbouwbedrijven op langere termijn rond de 1%. Hierbij is rekening gehouden met kosten over eigen arbeid. Bij de rentabiliteitsbepaling is geen rekening gehouden met de herwaardering van de activa.

6.2.2 Besparingen niet de belangrijkste bron van vermogensvorming

De vorming van eigen vermogen vindt via verschillende bronnen plaats (tabel 6.4). Herwaardering van de op het bedrijf aanwezige duurzame productiemiddelen is gedurende periode 1991-1997 de belangrijkste bron geweest, met de besparingen op een tweede plaats (zie ook Silvis, 1999). Met name in de grondgebonden sectoren worden daarnaast relatief veel financiële middelen verkregen via schenkingen door familieleden. Dit speelt vooral bij het overnameproces een belangrijke rol.

In de periode 1991-1998 was in de akkerbouw tweederde van de jaarlijkse groei van het eigen vermogen toe te schrijven aan herwaardering (tabel 6.4). Op een goede tweede plaats kwamen de bijdragen door erfenissen, schenkingen en boekwinsten op verkochte activa. De jaarlijkse besparingen via bedrijfs- en gezinsactiviteiten droegen jaarlijks voor 10.000 gulden bij aan de groei van het eigen vermogen. In dezelfde periode werd de jaarlijkse toename van het eigen vermogen in de melkveehouderij (41.000 gulden) en varkens- en pluimveehouderij (56.700 gulden) vooral bepaald door besparingen en herwaardering van activa. De besparingen

lagen in de varkens- en pluimveehouderij absoluut gezien het hoogst. Mede door de voor de glastuinbouw zeer goede resultaten in 1997 kwamen de besparingen in de jaren negentig uit op een jaargemiddelde van 14.000 gulden per bedrijf. Ook via een forse opwaardering van grond in 1997 nam de eigen vermogenspositie in de glastuinbouw sterk toe.

Wordt rekening gehouden met de dramatische ontsparringen in 1998 dan komt de varkens- en pluimveehouderij beduidend minder uit: in 1991-1998 gemiddeld nog 4.000 gulden per jaar. De glastuinbouw kende een uitermate goed jaar (in 1998: 84.000 gulden) en komt uit op een jaargemiddelde van 22.000 gulden.

Tabel 6.4 *Opbouw en omvang van de eigen vermogensontwikkeling voor een aantal agrarische bedrijfstypen over periode 1991/92-1997/98 a) (gemiddeld per bedrijf per jaar, in duizenden guldens)*

	Besparingen	Erfenissen, schenkingen, boekwinsten e.d.	Herwaardering	Diversen b)	Totale mutatie
Akkerbouw	10,0	20,7	28,7	-17,4	42,0
Melkveehouderij	17,8	10,7	30,3	-9,0	41,0
Varkens- en pluimveehouderij	23,8	2,8	19,4	10,7	56,7
Glastuinbouw	13,9	4,2	41,9	-28,3	31,7

a) Glastuinbouw periode 1991-1997; b) Balans-, steekproef- en typeringsverschillen
Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Hoewel het gezinsinkomen uit bedrijf en het totaal gezinsinkomen op veel bedrijven te laag is om maatschappelijk gezien er een aanvaardbare levensstandaard op na te houden, is het aantal bedrijven dat op basis van inkomen, herwaarderings- en schenkingen en erfenissen onder de minimumgrens van blijft aanzienlijk minder.

Een nadeel in de agrarische sector is dat de herwaardering van de activa opgesloten ligt in het bedrijf en niet direct te consumeren is. Pas op het moment van verkoop komt er een waarde vrij, waarbij de grootte afhankelijk is van het dan geldende prijspeil. Omdat een bedrijfsovername in familieverband de regel is, waarbij de activa veelal tegen lagere waarde dan de marktwaarde over gaan, worden stille reserves slechts in beperkte mate gerealiseerd. Alleen bij verkoop van activa aan derden wordt veelal de marktwaarde verkregen en dan voornamelijk voor productiemiddelen grond en quota. Mede hierdoor gaan veel stoppende agrariërs, met name in op de grondgebonden eigendomsbedrijven, dan ook 'rijk' uit de landbouw.

Schenken houden voor een groot deel verband met het rondkrijgen van de financiering van de bedrijfsovername. Doordat de agrarische grond tegen een prijs die aanzienlijk onder de marktwaarde ligt over gaat van ouders naar zoon/dochter, ontstaat er in het LEI-systeem een schenking. Slechts een beperkt deel van de schenkingen en ook erfenissen kan dan ook als een eenmalige aanvulling op het besteedbaar inkomen in dat jaar worden gezien. Voor een belangrijk deel wordt het aangewend voor bedrijfsfinanciering, bijvoorbeeld bij schaalvergroting.

6.3 Specifieke agrarische faciliteiten

De directe invloed van de overheid op de financiering van de land- en tuinbouw is vrij gering. Behalve een aantal gerichte subsidies wordt er in toenemende mate gestimuleerd via het bieden van fiscale prikkels. De overheid streeft zoveel mogelijk naar een integrale afstemming van beleidsinstrumenten om te komen tot een duurzame en concurrerende land- en tuinbouw.

Hoewel de Nederlandse belastingwetgeving in beginsel onverkort van toepassing is op agrarische ondernemers, kent de sector een aantal landbouwspecifieke fiscale faciliteiten. De meningen over deze extra faciliteiten lopen uiteen van 'De invloed van het groene front neemt af, maar daarvan is in de fiscaliteit niet veel te merken (Jansen, 1993) tot 'niettemin bestaan er -juist voor agrarische bedrijven - nog meerdere fiscale knelpunten. Het moet mogelijk worden geacht - mits de politieke wil daartoe aanwezig is - dat deze successievelijk uit de weg geruimd worden' (Tuinte, 1992).

Een aantal belangrijke specifieke fiscale regelingen voor de agrarische sector zijn:

- landbouwvrijstelling: de boekwinst als gevolg van waardeveranderingen van tot een land of tuinbouwbedrijf behorende grond is belastingvrij;
- landbouwregeling: onder deze regeling blijven landbouwers, tuinders en bosbouwers buiten de heffing van Omzetbelasting. Er is geen belasting verschuldigd, maar ook betaalde belasting kan niet in aftrek worden gebracht. De ondernemer is ontheven van de administratieve verplichtingen die een BTW-boekhouding met zich meebrengt. Deze taakverlichting en het voorkomen dat de sector in Nederland een nadelige concurrentiepositie zou innemen ten opzichte van buitenlandse collega's waren de reden voor invoering van deze regeling; De regeling kent de mogelijkheid om te opteren (tenminste 5 jaar) voor het toepassen van de normale ondernemersregeling, bijvoorbeeld bij grote investeringen;
- bedrijfsovername in de familiesfeer. Een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle bedrijfsovername is dat er na de overname een redelijk inkomen uit het bedrijf is te genereren. Omdat in de landbouw op grond niet wordt afgeschreven is er een permanente vermogensbehoefte aanwezig die voor jonge opvolgers nauwelijks te financieren valt. In de praktijk is het fiscaal mogelijk tegen een lagere prijs (waarde in verpachte staat) dan de vrije agrarische verkeerswaarde over te nemen. Ook de marktwaarde van productierechten is hoog. In familieverband is het mogelijk de niet-aangekochte productierechten geruisloos door te schuiven.

In de huidige belastinghervormingen richt de inzet van fiscale beleidsinstrumenten zich vooral op 'het bedrijf van de toekomst'. Actuele thema's zijn het stimuleren van het vergroeningsproces binnen de agrarische sector, dierenwelzijn en innovatie. Het effect van fiscale prikkels op bedrijfsniveau is echter direct afhankelijk van de te betalen belastingen. Omdat een aanzienlijk deel van de agrarische ondernemers weinig tot geen belastingen betaalt, kan deze groep niet of in geringe mate van prikkels gebruik maken. Hieronder bevinden zich bedrijven die bezig zijn een inhaalslag te maken, bijvoorbeeld na de overname, en vrij zwaar gefinancierd zijn.

Belangrijke regelingen die min of meer verband houden met de financiering van bedrijven, de aanvulling van inkomens en die voor de ontwikkeling en instandhouding van de Nederlandse land- en tuinbouw van belang zijn, zijn onder andere:

- Stichting Borgstellingsfonds voor de landbouw (BF).
 Het fonds stelt zich borg voor de betaling van rente en aflossing op door banken aan agrariërs verstrekte geldleningen. Iedere ondernemer die een in Nederland gevestigd land- of tuinbouwbedrijf exploiteert en niet over voldoende zekerheden beschikt, kan een aanvraag om borgstelling doen voor: 1) bedrijfsovername of stichting van een nieuw bedrijf, 2) bedrijfsmodernisering of -uitbreiding en 3) herfinanciering, indien de rentabiliteit van het bedrijf voldoende verbetert.
 Eind 1997 bedroegen de totale borgstellingsverplichtingen 999 miljoen gulden (Ministerie van LNV, 1999). Ongeveer een derde deel van dit bedrag bevindt zich in de landbouwsectoren en tweederde deel in de tuinbouw. In de periode 1994-1997 namen landbouwbedrijven 39% van de verleende borgstellingen voor haar rekening. Het gemiddelde niveau per borgstelling blijft echter duidelijk achter bij die verleend aan tuinbouwbedrijven. In 1996 en 1997 is het aantal borgstellingen in de tuinbouw aanzienlijk toegenomen, met in 1998 een lichte terugval. In de landbouw deed zich zowel in 1997 als in 1998 een forse terugval voor. In 1996 en 1997 hebben vooral veel varkenshouders een beroep op BF gedaan, met een forse terugval in 1998. In de tuinbouw betrof het in 1997 en 1998 vooral glashloemen- en glasgroentetelers.
 Om de vernieuwing en de herstructurering onder agrarische sectoren te stimuleren is er een Borgstellingsfonds-plus opgericht. Bedrijven die meer dan gemiddeld een bijdrage leveren aan de afstemming van de bedrijfsontwikkeling op de verscherpte maatschappelijke randvoorwaarden van productie kunnen worden ondersteund (Ministerie van LNV, 1999).

- Bijstandsbesluit zelfstandigen (Bz)
 Op 1 januari 1987 is het Bijstandsbesluit zelfstandigen (Bz) in werking getreden. Dit besluit is bestemd voor ondernemers, die in financiële problemen verkeren of dreigen te geraken en die niet via de normale financieringsmogelijkheden bij de bank en het BF geholpen kunnen worden. Het Bz is een onderdeel van de Algemene Bijstandswet en wordt uitgevoerd door de gemeenten. Het Bz onderscheidt een periodieke uitkering en een verstrekking van bedrijfskapitaal. Een periodieke uitkering voor de noodzakelijke bestaanskosten wordt alleen dan verstrekt, als de inkomensproblemen van tijdelijke aard zijn. Als het probleem een gevolg is van dieper liggende oorzaken, is vaak bedrijfskapitaal noodzakelijk voor de instandhouding van een levensvatbaar bedrijf. In 1997 bedroeg het aantal aanvragen 474. Dit is ruim minder dan in 1994 en 1995. Hiervan werd in dat jaar een kleine 60% toegewezen. In 1997 waren het relatief veel glashloementelers die een aanvraag kregen toegewezen.

- Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ). Deze regeling behelst een inkomensaanvulling voor zelfstandigen met een inkomen dat duurzaam beneden het sociale minimum ligt en die op grond daarvan het bedrijf of beroep beëindigen. De IOAZ is een zuiver sociale regeling en bevat geen structurelementen. De uitkering is afgeleid van het minimumloon en kan doorgaan tot de betrokkene 65 jaar wordt. Onder beëindiging valt ook de overdracht aan derden of het uittreden uit een samenwerkingsverband. In de afgelopen jaren is het aantal aanvragen behoorlijk gedaald. In 1997 kwamen nog slechts 220 aanvragen binnen, waarvan een beperkt aantal werd afgewezen. Drie jaar eerder deden nog bijna 400 uittredende ondernemers een beroep op deze regeling.

- Tante Agaath-regeling
Sinds 1 januari 1996 is de faciliteit kapitaalverstrekking aan beginnende ondernemers wettelijk van kracht (Tante Agaath-regeling). De regeling biedt de verstrekkers van achtergestelde leningen aan startende ondernemers een extra fiscale tegemoetkoming ten aanzien van genoten rente. Dit heeft tot effect dat de doorgerekende rente aan startende ondernemers op een lager niveau kan worden gehouden.
De regeling geeft vooral jonge boeren die voor een bedrijfsovername staan een duwtje in de rug. Bijna alle opvolgers in de agrarische sector die aan de voorwaarden voldoen maken gebruik van de regeling. Vooral de hypothecaire variant is populair (zie Rabobank/LEI, 1998).

7. Conclusies en slotbeschouwing

7.1 Conclusies

1. De jaarlijkse gemiddelde inkomens per type fluctueren sterk. Met name in de varkenshouderij en de glastuinbouw. Het gemiddelde inkomen kan in de varkenshouderij tussen jaren 200.000 tot 300.000 gulden verschillen.
2. Ook binnen een bepaald jaar zijn er grote afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde inkomensniveau uit bedrijf. De grootste verschillen doen zich voor in de glastuinbouw.
3. Het inkomen van buiten het bedrijf is in de loop der jaren sterk toegenomen. In 1997 werd door bijna de helft van de bedrijven inkomen uit arbeid van buiten het bedrijf gehaald. Gedurende de eerste helft van de jaren negentig was het aandeel van de neveninkomsten in het totaal gezinsinkomen 25%. Gemiddeld werd er in 1997 28.600 gulden van buiten het bedrijf gehaald. Vooral in de akkerbouw- en varkenshouderij zijn er relatief veel bedrijven die hoge bedragen van buiten bedrijf haalden.
4. Op basis van het gemiddeld jaarlijks inkomen uit bedrijf over de periode 1995-1997 verdiende 44% van de gezinnen een inkomen beneden de minimumgrens. Wordt het inkomen van buiten het bedrijf erbij opgeteld dan daalt dit percentage naar 23. Laatstgenoemde groep heeft bijna allemaal te maken jaarlijkse bedrijfsontsparringen.

Tabel 7.1 Aantal gezinnen per bedrijfstype en een onderverdeling daarvan (in % van totaal) naar hoogte van bedrijfs- en totaal inkomen ten opzichte van de minimumgrens, verschillende perioden, op basis van driejaarsgemiddelden per bedrijf

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinb.- bedr.	Totaal land- en tuinb.
<i>1995-1997</i>							
Aantal gezinnen	12.250	35.220	7.170	18.790	10.270	8.290	91.980
Bedrijfsink. gem. onder grens	52	44	23	65	22	40	44
Totaal inkomen onder grens	27	25	8	22	19	31	23
<i>1992-1994</i>							
Aantal gezinnen	12.510	37.780	6.810	20.120	9.400	7.430	94.050
Bedrijfsink. gem. onder grens	43	26	70	66	45	48	43
Totaal inkomen onder grens	27	11	45	40	39	41	26

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Gedurende de jaren 1995-1997 waren er binnen de groep overige landbouw relatief de meeste gezinnen met een bedrijfsinkomen onder de grens. De rol van het inkomen van buiten het bedrijf is in deze sector groot. Op basis van het totaal inkomen scoort de groep overige tuinbouwbedrijven het slechtst (29%). Voor de varkenshouderij was 1995-1997 een relatief goede periode. Op basis van de jaren 1992-1994 ligt het percentage gezinnen met een gemiddeld totaal inkomen onder de grens met 45% aanzienlijk hoger dan in de periode 1995-1997 (8%). Het effect van het dramatische jaar 1998/99 op het percentage gezinnen onder de grens zal aanzienlijk zijn, uitgaande van een periode 1996-1998.

5. De spreiding tussen bedrijven is groot. Op basis van het inkomen uit bedrijf verdient ongeveer de helft van de gezinnen met een gemiddeld inkomen onder de grens minder dan 50% van het grensbedrag (22%). Hieronder veel akkerbouwers en overige tuinders. Op basis van het totaal inkomen daalt het percentage in de akkerbouw aanzienlijk. Nog steeds 10% van alle land- en tuinbouwgezinnen verdient nog niet de helft van het niveau van de minimumgrens. Op basis van het totaal inkomen bevindt 12% van de gezinnen zich tussen de 100-125% van de grens.
6. Ongeveer tweederde van de gezinnen op bedrijven met een oudere ondernemer zonder opvolger verdient uit bedrijf minder dan de minimumgrens. Hieronder relatief veel gezinnen op grondgebonden bedrijven. De gezinnen met een jonge ondernemer scoren relatief goed. Toch wordt ruim een derde deel geconfronteerd met een te laag bedrijfsinkomen. Het inkomen van buiten bedrijf heeft een groot effect op de bedrijven met een oudere ondernemer en opvolger. Er is veelal ruimte om arbeid buiten bedrijf aan te wenden. Ook oudere ondernemers zonder opvolger krikken het inkomen aardig op, vooral door uitkeringen en opbrengsten uit vermogen.
7. Er is een duidelijke relatie tussen de bedrijfsomvang en het aandeel gezinnen met lage inkomens. Ongeveer 7 van de 8 gezinnen op kleine bedrijven (16-40 nge) verdient in de periode 1995-1997 een gemiddeld bedrijfsinkomen onder de grens. Door het meenemen van het inkomen van buiten bedrijf loopt dit aandeel terug naar een derde, toch nog beduidend boven het landelijke gemiddelde van 23%.
8. Het percentage gezinnen dat gedurende de periode 1993-1997 te kampen had met structureel te lage inkomens bedroeg 28. Ongeveer 10% scoorde een gemiddeld bedrijfsinkomen beneden de grens, maar had te maken met sterk wisselende inkomensniveaus (pendel). In de overige landbouw en akkerbouw bevinden zich relatief veel gezinnen met structureel te lage inkomens. Op basis van het totaal gezinsinkomen heeft nog 11% van de gezinnen een structureel te laag inkomen en 8% een te laag inkomen met pendel.
9. De oorzaken voor de lage inkomens kunnen per bedrijf verschillend zijn. In de meeste gevallen gaat het om relatief lage opbrengsten, maar ook hoge betaalde kosten kunnen voor bedrijven een oorzaak zijn van lage inkomens.
10. Om het inkomen te genereren moeten vrij veel uren gemaakt worden, zodat de vergoeding per uur gemiddeld laag is. De spreiding in inkomen per uur tussen bedrijven is groot.
11. Op de bedrijven met lage inkomens worden de gezinsbestedingen veelal aan het lagere beschikbare budget aangepast. Dat vind slechts beperkt plaats bij de besteding aan huishoudgeld, maar vooral bij de uitgaven aan luxe goederen. Desondanks wordt toch gemiddeld fors ontspaard.

12. Op bedrijven met lage inkomens blijven de investeringen achter bij de afschrijvingen. Toch wordt er nog wel geïnvesteerd. De financiering vindt voor meer dan de helft plaats met vreemde middelen.
13. Vanwege de ontsparingen en het extra vreemd vermogen is de solvabiliteit van de gezinnen met lage inkomens in de periode van 1995 tot 1997 gemiddeld teruggelopen, terwijl de gezinnen met inkomens boven de minimumgrens de solvabiliteit gemiddeld zagen verbeteren.
14. Van de gezinnen met lage inkomens heeft ongeveer een kwart een eigen vermogen dat lager is dan 400.000 gulden. Negen procent blijft onder de 225.000 gulden, de IOAZ-grens. Toch heeft ook 40% een eigen vermogen in het bedrijf vastliggen van meer dan 800.000 gulden.
15. In de agrarische sector is voor de financiering van bedrijven veel eigen vermogen nodig. De rentabiliteit in de agrarische sector is laag, waardoor vreemd vermogen aan grenzen is gebonden. Ook de beloning voor de ingezette eigen arbeid is in doorsnee laag, met overigens een grote spreiding tussen gezinnen.
16. Het inkomen dat resteert voor bedrijfsfinanciering (besparingen) voorziet slechts gedeeltelijk in de eigen vermogensvorming. Door herwaardering van activa, schenkingen en erfenissen en dergelijke ligt de vermogensgroei in de jaren negentig aanmerkelijk hoger dan het niveau van de besparingen. Zolang gestreefd wordt naar bedrijfscontinuïteit ligt op veel bedrijven het eigen vermogen vast in het bedrijf en is niet beschikbaar om de jaarlijkse levensstandaard te verhogen.
17. In de agrarische sector verdienen veel gezinnen minder uit bedrijf dan wenselijk is op basis van maatschappelijke normen. Velen vullen het inkomen aan door neveninkomsten. Toch blijft 23% van de gezinnen beneden de in dit onderzoek vastgestelde minimumgrens. Ongeveer tweederde van deze groep heeft te maken met structureel lage inkomens. Ook de gezinnen beneden de minimumgrens hebben een relatief groot bedrag aan eigen vermogen in het bedrijf, alhoewel niet beschikbaar voor privé-doeleinden. Ondanks dit eigen vermogen leven veel gezinnen in armoede.

7.2 Slotbeschouwing

Bedrijfsomvang

De resultaten van het onderzoek hebben betrekking op gezinnen die een bedrijf hebben met een omvang tussen de 16 en 800 nge. Ongeveer 78.000 agrarische bedrijven met in totaal bijna 92.000 gezinnen worden meegenomen. De gezinnen op bedrijven met een omvang beneden de 16 nge zijn niet in het onderzoek meegenomen. In totaal gaat het om 26.500 bedrijven. Het aantal gezinnen op deze kleine bedrijven komt daarmee overeen. Binnen deze groep (3-16 nge) wordt ruim 40% van de bedrijven als hoofdberoepsbedrijf bestempeld. En 60% als nevenberoepsbedrijf. Op een nevenberoepsbedrijf oefent het bedrijfshoofd twee beroepen uit, waarbij minder dan de helft van de dagtaak aan het agrarische bedrijf wordt besteed. Het inkomen uit het niet-agrarische beroep ligt veelal hoger dan het inkomen uit het agrarische bedrijf. Ook de gezinnen op bedrijven met een omvang van meer dan 800 nge (ongeveer 200 bedrijven) zijn

niet meegenomen. Het aantal gezinnen op deze bedrijven zal naar schatting een 500 zijn. Hoewel binnen het Informatienet een aanzienlijk deel (27%) van de agrarische bedrijven niet is vertegenwoordigd, staat het net (bedrijven tussen de 16-800 nge) voor 94% van de agrarische productiewaarde.

Er mag worden aangenomen dat onder de ruim 10.000 hoofdberoepers op bedrijven beneden de 16 nge een relatief hoog percentage bedrijven een inkomen uit bedrijf genereert dat beneden de minimumgrens ligt. Veel gezinnen verdienen inkomen van buiten het bedrijf, zodat op basis van het totaal gezinsinkomen het percentage onder de minimumgrensruim lager zal uitkomen.

Onderzoekperiode

In de analyse is de nadruk gelegd op bedrijven die gedurende de periode 1995-1997 deelnemer in het Informatienet waren. Omdat binnen veel sectoren de jaarlijkse bedrijfsinkomens in sterke mate fluctueren kan moeilijk worden voorkomen dat voor een bepaalde sector een onder- of overschatting wordt gemaakt van het percentage gezinnen onder de armoedegrens. In hoofdstuk 4 wordt dan ook regelmatig een vergelijking gemaakt tussen de percentages over de periode 1995-1997 en 1992-1994. Zo verdienden met name gezinnen in de varkenshouderij en glastuinbouw in de periode 1995-1997 beduidend meer uit bedrijf dan in de drie voorafgaande jaren. Bekijken we de totale land- en tuinbouw dan zijn de verschillen tussen beide onderzoeksperiodes niet groot: in de jaren 1992-1994 genereerde 43% van de gezinnen een gemiddeld bedrijfsinkomen beneden de armoedegrens, in de drie daaropvolgende jaren lag dit percentage 1 punt hoger. Het percentage gezinnen met een laag inkomen dat ontspaarde liep evenwel meer uit een (van 19 naar 25%, zie tabel 4.2).

Indien het mogelijk was geweest het net afgelopen boekjaar 1998/99 in de analyse mee te nemen, bijvoorbeeld de onderzoeksperiode 1995-1998) dan zal het percentage gezinnen met armoede in de varkenshouderij beduidend hoger zijn uitgevallen. Hier staat tegenover dat het bedrijfsinkomen 1998/99 in zowel de akkerbouw, melkveehouderij als glastuinbouw op een hoger niveau lag dan het gemiddelde over de onderzoeksperiode 1995-1997.

Om inzicht te geven in de aanwezigheid van duurzame armoede onder agrarische gezinnen is uitgegaan van bedrijven die minimaal 5 jaar lang deelnemer zijn in het Informatienet. Een nadeel hiervan is dat de structuur van deze bedrijven in toenemende mate af kan wijken van de feitelijke situatie (zie bijlage 1). Door een langere periode mee te nemen wordt de invloed van de jaarlijkse opbrengstverschillen kleiner. De verschillen tussen typen in het percentage gezinnen met armoede, zowel structureel als met pendel, zijn in dat geval minder groot dan onder een analyse met een 3-jaarlijks gemiddeld bedrijfsinkomen. Dit geldt zeker voor de varkenshouderij: het percentage gezinnen met armoede bevindt zich in dat geval tussen de akkerbouw en de melkveehouderij.

Dalende marges op agrarische bedrijven

In de land- en tuinbouw is de gerealiseerde marge (het inkomensaandeel in de bedrijfsopbrengsten) de afgelopen decennia voortdurend gedaald (zie Silvis et al., 1998). Zo daalde in de akkerbouw de marge van ruim 30% (begin jaren tachtig) naar 20% in de periode 1992-1996. De marge lag in laatstgenoemde periode het laagst in de intensieve veehouderij (8%). De glastuinbouw kwam niet verder dan 10%. Het schaalvergrotingsproces, gepaard gaande met hogere betaalde arbeidskosten en rente, is hier met name debet aan. In de melkveehouderij waren naast dalende opbrengstprijzen, de gestegen afschrijvingen (met name in gebouwen en productierechten) en rentebetalingen de belangrijkste oorzaken. De spreiding tussen bedrijven in de marge is groot en wordt verklaard door verschillen in bedrijfsstructuur, ondernemerschap, technische resultaten (vakmanschap) en financieringsstructuur.

De effecten van Agenda 2000 werken in de melkveehouderij en akkerbouw negatief op het inkomen uit bedrijf. In de melkveehouderij doet de invloed ervan zich vooral na 2005 gelden. Uiteindelijk zal het inkomen op een melkveebedrijf met 50 melkkoeien en een quotum van 350.000 kg melk in 2007 circa 14.500 gulden lager uitkomen, zonder rekening te houden met dynamiek. De akkerbouwbedrijven krijgen te maken met een gemiddeld inkomenseffect van - 3.000 gulden (De Bont et al., 1999).

Ook het mestbeleid zal gemiddeld een negatief effect hebben op de bedrijfsinkomens van gezinnen op veehouderijbedrijven. Daarnaast kan ook ander beleid van positieve of negatieve invloed zijn op de inkomens in de agrarische sector, bijvoorbeeld het nieuwe belastingstelsel, het innovatiebeleid van de nationale overheid, het subsidiebeleid, enzovoort.

De laatste jaren staan agrarische gezinnen in toenemende mate open voor verbredings- en verdiepingsactiviteiten op het bedrijf, zoals biologische landbouw, agrotourisme, natuurbeheer, verkoop aan huis en dergelijke. De verwachting is dat een klein deel van de gezinnen het inkomen hierdoor substantieel zal kunnen verhogen. Dit komt mede doordat de markt voor verbreding en verdiepingsactiviteiten zich geleidelijk ontwikkelt (zie ook Van Everdingen et al., 1999).

Het voorgaande overziend kan geconcludeerd worden dat de druk op de inkomensmarge de komende jaren in veel agrarische sectoren groot zal zijn. De spreiding tussen bedrijven is dat evenwel ook.

Oudere ondernemers

Voor oudere ondernemers zonder opvolger zou een andere inkomensmaatstaf gehanteerd kunnen worden dan voor de jongere. Voor deze groep is het immers veelal niet noodzakelijk om de afschrijvingen apart te houden voor nieuwe investeringen. Eventuele aflossingen moeten natuurlijk nog wel uit de afschrijvingen betaald kunnen worden.

Ook kunnen situaties van quotumverkopen voor komen. De ondernemers bouwen het bedrijf geleidelijk af. Door een deel van de afschrijvingen en de quotumverkopen bij het inkomen uit bedrijf op te tellen is er een groter bedrag beschikbaar voor privé-bestedingen. Indien voor de ouderen een dergelijke definitie van het inkomen wordt gebruikt, valt niet 28% van deze bedrijven onder de armoedegrens, maar 17%. Indien niet de correctie voor aflossingen wordt gemaakt, dan gaat het zelfs maar om 8%. Voor de totale groep land- en tuinbouwbedrijven be-

tekenen deze aanpassingen dat de 22,7%, (bedrijven die met het totaal inkomen onder de minimumgrens vallen), verandert in respectievelijk 20,6 en 19,0%.

Alleenstaanden, gezinsstructuur

In de agrarische sector woont op een klein deel van de agrarische bedrijven een alleenstaande. Op de landbouwbedrijven in het Informatienet is dat op ongeveer 7% het geval. De minimumgrens voor een alleenstaande ligt duidelijk lager dan die voor een echtpaar zonder kinderen (42.172 gulden). Het percentage gezinnen (inclusief alleenstaanden) met een te laag inkomen zal dan ook iets lager zijn dan de eerder genoemde percentages. Het verschil zal niet zo groot zijn, te meer omdat veel gezinnen met een totaal inkomen onder de minimumgrens substantieel lager zitten dan de grens, zie ook tabel 4.3. Zo verdiende 70% van deze gezinnen minder dan 75% van de minimumgrens (31.630 gulden).

Hier staat tegenover dat de minimumgrens gesteld is op de norm voor een echtpaar zonder kinderen. Dit betekent dat voor gezinnen met kinderen, en dat is veruit de meerderheid binnen de agrarische sector, de kosten van levensonderhoud voor kinderen niet hoger mogen zijn dan de ontvangen kinderbijslag. In de praktijk zal dit voor veel gezinnen met kinderen niet het geval zijn, met name voor gezinnen met oudere en veelal studerende kinderen. Afhankelijk van de gezinssamenstelling zal de minimumgrens en het benodigd inkomen anders uitpakken. Gezinnen met kinderen zullen in doorsnee dan ook een hoger inkomen moeten genereren dan de in dit onderzoek gehanteerde grens.

Premies ziektekosten en arbeidsongeschiktheid

De gemiddeld betaalde premies voor ziektekosten en arbeidsongeschiktheid bedroegen gedurende periode 1995-1997 tussen de 6.000 en 7.000 gulden (bijlage 2). Dit bedrag is aanzienlijk lager dan is ingerekend bij het vaststellen van de minimumgrens in dit onderzoek (11.900 gulden per gezin). De gezinssamenstelling heeft enige invloed op de betaalde premies, denk aan alleenstaanden. Ook kan het hebben van een baan buitenshuis voor een deel van de gezinnen van invloed zijn of een aanvullende arbeidsongeschiktheidsverzekering bedrijf noodzakelijk is. Op de landbouwbedrijven loopt het percentage gezinnen zonder een arbeidsongeschiktheidsverzekering uiteen van 22% in de overige landbouw tot 7% in de akkerbouw (bijlage 2). De aanwezigheid van een baan buitenshuis kan ook betekenen dat het gezin onder het ziekenfonds valt en dat een particuliere ziektekostenverzekering niet nodig is.

Toch lijkt het erop dat een deel van de agrarische gezinnen onderverzekerd is, in vergelijking met maatschappelijke normen. Gedeeltelijk zal dit worden veroorzaakt door een structureel te laag inkomen.

Kwantificering van armoede op basis van het inkomen

Armoede is in dit onderzoek afhankelijk gesteld van het verdiende inkomen uit bedrijf. Vervolgens is gekeken naar de invloed van het inkomen van buiten bedrijf (basis: het totaal inkomen) op de kwantificering van armoede. Armoede is daarbij gedefinieerd als '*een te laag inkomen om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren*'.

Bij de kwantificering van armoede is geen rekening gehouden met het vermogen van agrarische gezinnen. In hoofdstuk 6 is ingegaan op het feit dat het eigen vermogen veelal vast ligt in duurzame activa, zoals grond, gebouwen, machines en productierechten. Daarnaast is een buffer (bedrag aan liquide middelen) nodig, omdat de ontvangsten en uitgaven op veel bedrijven niet parallel verlopen, zoals in de akkerbouw. Het vermogen is in de agrarische sector vrijwel in zijn geheel niet direct te besteden en is nodig om een bedrijf draaiende te houden en daardoor een gezin de mogelijkheid te bieden een inkomen uit bedrijf te genereren.

Door het proces van dalende marges en daardoor druk op de inkomens zijn veel bedrijven genoodzaakt tot bedrijfsontwikkeling. Hierbij gaat het om schaalvergroting, het opzetten van verbredings- en/of verdiepingsactiviteiten of het erbij nemen van een tweede tak. De financiering van deze investeringen zal voor een deel moeten plaatsvinden met eigen vermogen of, indien met vreemd vermogen wordt gefinancierd zullen jaarlijks middelen moeten worden aangewend voor het aflossen van deze (extra) leningen.

In het algemeen is er binnen de agrarische sector veel vermogen nodig om een agrarisch gezin een inkomen te laten verdienen. De rentabiliteit over het vermogen is dan ook laag. Hetzelfde geldt voor het verdiende inkomen per gewerkt uur in het bedrijf. Er is veel inzet van (gezins)arbeid nodig om een (voldoende) inkomen te genereren.

Op het moment van (geleidelijke) bedrijfsbeëindiging komt vermogen vrij uit de landbouw. Met name voor gezinnen in de grondgebonden sectoren met eigen grond en in de sectoren met productierechten (zolang deze waarde op de markt hebben), kan dit een welkome aanvulling van het inkomen (en dus vrij beschikbare vermogen) betekenen.

Bij voortzetting van het bedrijf binnen het gezin komt evenwel in geringere mate eigen vermogen vrij. Dit doet zich met name voor in de grondgebonden sectoren, ter verlichting van de financiering van de bedrijfsovername.

Vooraf voor de grondgebonden eigendomsbedrijven gaat de aloude spreuk 'boeren leven arm en sterven rijk' voor velen nog steeds op indien het bedrijf niet binnen het eigen gezin wordt voortgezet.

Literatuur

Alleblas, J.T.W., A. Boers, C.J.A.M. de Bont en J.H. Jager, *Achtergronden van inkomensverschillen in drie agrarische sectoren, een literatuuronderzoek*. Mededeling 622, LEI-DLO, Den Haag, 1998.

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen en M.G.A. van Leeuwen, *Inkomensgevolgen voor de Nederlandse landbouw van de besluiten van de Europese Regeringsleiders op 26 maart 1999*. Notitie 99.21, LEI, Den Haag, 1999.

Bouwman, W.A.H.B., J. Dijk, J.P.M. van Dijk, K. Lodder en L.C. van Staalduinen, *De steekproef voor het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO; Bedrijfskeuze 1997 en selectieplan 1998*. Periodieke Rapportage 4-97, LEI_DLO, Den Haag, 1997.

Dijk, J.P.M. van, B.E. Douma en A.L.J. van Vliet, *De financiële positie van de Nederlandse Landbouw*. Periodieke Rapportage 13-96, LEI-DLO, Den Haag, 1996.

Engbersen, G., J.C. Vroomen en E. Snel, *Arm Nederland: eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag, 1996.

Engbersen, G., J.C. Vroomen en E. Snel, *De kwetsbaren: tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam University Press, 1997.

Everdingen, W.H van en J.P.P.J. Welten, *Berekening en toepassing van Nederlandse grootte-eenheden en standaardbedrijfseenheden (nge 1994 en sbe 1997)*. Periodieke Rapportage 63-94, LEI-DLO, Den Haag, 1998.

Everdingen, W.H. van, J.F. Helming, E.M. Jókövi, B. van der Ploeg, G.S. Venema en M.J. Voskuilen, *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied*. Rapport 4.99.21, LEI, Den Haag, 1998.

Jansen, J.J.M., 'De fiscale behandeling van melkquota in kaart gebracht'; In: *Weekblad 1993/6062*, 1993, Blz. 1027 e.v.

Loo, L.F. van, *Arm in Nederland 1815-1990*. Meppel, 1992.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, directie LASER, *Jaarverslag 1998 van de Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw*. Den Haag, 1999.

- Ministerie van Sociale Zaken, *De andere kant van Nederland: voortgangsrapportage 1998: voortgang in preventie en bestrijding van stille armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag, 1998.
- Praag, B.M.S. van, A. Bispo en P.J.A. Stam, *Armoede in Nederland; een verkennend onderzoek naar aspecten van armoede en armoedebeleving in Nederland*. SZW, Den Haag, 1993.
- Rabobank Nederland en LEI, *Financiering van de Nederlandse land- en tuinbouw*. Eindhoven, 1998.
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red), *Landbouw-Economisch Bericht 1998*. Periodieke Rapportage 1-98, LEI-DLO, Den Haag, 1998.
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red), *Landbouw-Economisch Bericht 1999*. Periodieke Rapportage 1-99, LEI, Den Haag, 1999.
- Tuinte, G.H.J., *Landbouw en Fiscus*. Kluwer, Deventer, 1992, vierde herziene druk.
- Venema, G.S. en C. Spierings, *Fiscale aspecten van de bedrijfsovername in de agrarische sector; meningen over knelpunten in de praktijk*. Interne Notitie, LEI, Den Haag
- Vinkers, J. en C. de Hoog, *Armoede op het agrarisch gezinsbedrijf, concepten en definities*. Interne Notitie, Wageningen Universiteit, Wageningen, 1999.
- Werkgroep 'Landbouw en armoede', *'Landbouw en armoede': een rechtvaardig inkomen voor boer(in) en tuinder(svrouw) op een duurzaam platteland*. 1998.

Bijlage 1   Bedrijven-Informatienet van het LEI

B1.1 Bedrijven-Informatienet

Het Bedrijven-Informatienet van het LEI (het Informatienet) is een gestratificeerde steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. De bedrijven in de CBS-Landbouwtelling worden in het algemeen gezien als 'de populatie van landbouwbedrijven'. In totaal gaat het dan om ongeveer 110.000 bedrijven. Bedrijven die geteld worden moeten minimaal 3 nge groot zijn (1 nge = 2.980 gulden aan saldo). Deze 3 nge is de ondergrens die in de Landbouwtelling wordt gehanteerd.

Mede uit praktische overwegingen is bij het opstellen van het Informatienet gekozen om een hogere ondergrens te kiezen. Ook wordt er een bovengrens toegepast. De populatie voor het Informatienet wordt sinds 1994/95 gevormd door de bedrijven uit deze telling die een omvang hebben tussen de 16 en 800 nge. Hierdoor valt ongeveer 25% van de CBS-Landbouwtellingsbedrijven buiten de populatie die het Informatienet beschrijft. Wat de productie betreft, wordt slechts 5% gemist, het zijn immers de kleine bedrijven die niet beschreven worden.

De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang (in nge en hectare), bedrijfstype en regionale ligging. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Omdat de spreiding in bedrijfsuitkomsten groter is naarmate de bedrijfsgrootte toeneemt en eveneens groter is op akkerbouw- dan op rundveebedrijven, zijn grote bedrijven relatief sterker vertegenwoordigd in het Informatienet dan kleine bedrijven en akkerbouwbedrijven relatief sterker dan rundveebedrijven.

In verband met verschillen in steekproefdichtheid voortvloeiend uit de opzet wordt per type, per grootteklasse, per leeftijdsklasse van de ondernemer en per landbouwgebied een wegingsfactor bepaald, die voor elk van de aldus gevormde subgroepen de verhouding aangeeft tussen het aantal bedrijven dat landelijk voorkomt en het aantal steekproefbedrijven. Door nu de resultaten per groep bedrijven te berekenen als een gewogen gemiddelde van de resultaten van individuele bedrijven waarbij de kengetallen van elk bedrijf zijn vermenigvuldigd met de wegingsfactor van de keuzegroep waarvan het deel uitmaakt, worden verschillen in steekproefdichtheid uitgeschakeld.

Alle bedrijven zijn steekproefsgewijze getrokken. Indien een volgens de steekproef aangewezen landbouwer niet bereid is tot deelneming aan het Informatienet wordt een ander uit dezelfde keuzegroep aangezocht. Bedrijven mogen maximaal 5 tot 7 jaar deelnemen. Jaar-

Tabel B1.1 *Vergelijking van aantallen land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse in de populatie (CBS-Landbouwtelling) en het Informatienet, naar bedrijfstype, 1997 a)*

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinbouw- bedr.	Totaal
CBS-Landbouwtelling							
Aantal bedrijven	14.653	31.115	7.595	33.809	8.785	11.962	107.919
<i>Idem naar bedrijfsomvang</i>							
< 16 nge	4.799	1.803	1.104	16.267	360	2.200	26.533
16 - 40 nge	2.962	3.422	1.516	7.709	809	2.905	19.323
40 - 70 nge	2.713	7.477	1.942	3.859	1.083	2.304	19.378
70 - 110 nge	2.352	10.920	1.751	2.987	1.558	1.886	21.454
110 - 800 nge	1.821	7.489	1.276	2.961	4.888	2.598	21.033
> 800 nge	6	4	6	26	87	69	198
<i>Aandelen per grootteklasse (%):</i>							
< 16 nge	33	6	15	48	4	18	25
16 - 40 nge	20	11	20	23	9	24	18
40 - 70 nge	19	24	26	11	12	19	18
70 - 110 nge	16	35	23	9	18	16	20
110 - 800 nge	12	24	17	9	56	22	19
> 800 nge	0	0	0	0	1	1	0
<i>Steekproefpopulatie:</i>							
(> 16 en < 800nge)	9.848	29.308	6.485	17.516	8.338	9.693	81.188
<i>Idem naar bedrijfsomvang (%):</i>							
16 - 40 nge	30	12	23	44	10	30	24
40 - 70 nge	28	26	30	22	13	24	24
70 - 110 nge	24	37	27	17	19	19	26
110 - 800 nge	18	26	20	17	59	27	26
<i>Het Informatienet</i>							
Aantal vertegenwoordigde bedrijven	9.788	28.006	6.687	15.622	8.160	6.861	75.123
<i>Idem naar bedrijfsomvang:</i>							
16 - 40 nge	2.546	3.106	910	6.917	100	1.180	14.760
40 - 70 nge	3.011	7.535	2.628	4.229	887	1.531	19.821
70 - 110 nge	2.315	10.640	1.529	1.902	2.092	1.235	19.713
110 - 800 nge	1.916	6.724	1.620	2.574	5.081	2.915	20.829
<i>Aandelen per grootteklasse (%):</i>							
16 - 40 nge	26	11	14	44	1	17	20
40 - 70 nge	31	27	39	27	11	22	26
70 - 110 nge	24	38	23	12	26	18	26
110 - 800 nge	20	24	24	16	62	42	28

a) Door het Informatienet worden gemengde tuinbouwbedrijven niet gerepresenteerd, zodat afwijkingen tussen aantallen bedrijven in populatie en vertegenwoordigde bedrijven door steekproef ontstaan.

lijks wordt een deel (15 tot 20%) van de bedrijven vervangen, waardoor het Informatienet zich aangepast aan de veranderingen binnen de Nederlandse land- en tuinbouw. Deze ontwikkelingen worden gevolgd met behulp van de jaarlijkse Landbouwtelling van het CBS.

B1.2 Bedrijfstypen

In dit onderzoek worden de volgende bedrijfstypen onderscheiden:

1. gespecialiseerde melkveebedrijven: meer dan 2/3 van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in een aantal nge, betreft de rundveehouderij (exclusief kalvermesterij);
2. varkensbedrijven: meer dan 2/3 van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in een aantal nge, betreft varkenshouderij;

Tabel B1.2 *Vergelijking van aantallen land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse in het Informatienet, naar duur van aanwezigheid in de steekproef, per bedrijfstype*

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinbouw- bedr.	Totaal
<i>In 1997 in administratie</i>							
Steekproefbedrijven	182	392	98	186	244	225	1.327
Populatie	9.790	28.010	6.690	15.620	8.160	6.860	75.120
Idem naar bedrijfsomvang (%):							
16 - 40 nge	26	11	14	44	1	17	20
40 - 70 nge	31	27	39	27	11	22	26
70 - 110 nge	24	38	23	12	26	18	26
110 - 800 nge	20	24	24	16	62	42	28
<i>In 1995, 1996 en 1997 in administratie</i>							
Steekproefbedrijven	105	267	80	115	138	153	858
Populatie	6.010	19.490	5.480	10.350	4.640	4.610	50.580
Idem naar bedrijfsomvang (%):							
16 - 40 nge	24	11	14	45	2	21	20
40 - 70 nge	34	25	35	31	9	19	26
70 - 110 nge	25	39	23	11	26	18	27
110 - 800 nge	17	25	28	13	63	41	27
<i>In 1993 (tuinbouw: 1994) tot en met 1997 in administratie</i>							
Steekproefbedrijven	62	168	42	54	76	118	520
Populatie	3.480	12.700	3.030	5.220	2.820	3.440	30.670
Idem naar bedrijfsomvang (%):							
16 - 40 nge	21	9	14	36	4	15	16
40 - 70 nge	36	25	28	35	11	23	27
70 - 110 nge	24	41	32	14	34	18	30
110 - 800 nge	20	25	25	15	52	44	27

3. akkerbouwbedrijven: meer dan 2/3 van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, betreft akkerbouwgewassen;
4. glastuinbouwbedrijven: meer dan 2/3 van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, betreft de glastuinbouw;
5. overige landbouwbedrijven, waaronder pluimveebedrijven, overige graasdierbedrijven, gecombineerde bedrijven (bedrijven met gewascombinaties akkerbouw- en tuinbouw, met veecombinaties (rundvee- en intensief) of met gewas- en veecombinaties);
6. overige tuinbouwbedrijven, waaronder fruitteeltbedrijven, boomkwekerijbedrijven, opengrondsgronteteelt, champignonbedrijven en bloembollenbedrijven.

Bij de kwantificering van lage inkomens onder agrarische gezinnen, gebaseerd op het inkomen uit bedrijf, zijn alle steekproefbedrijven meegenomen waarvan het inkomen uit bedrijf te bepalen is, oftewel bedrijven waarvan de betaalde rente en de hoogte van de schulden bekend zijn. De steekproef vertegenwoordigt 65.000 landbouwbedrijven en 15.020 tuinbouwbedrijven. Bij de kwantificering van lage inkomens onder agrarische gezinnen, gebaseerd op het totaal gezinsinkomen (inkomen uit bedrijf en inkomen van buiten het bedrijf) is het aantal steekproefbedrijven binnen de landbouwsectoren geringer, omdat van een klein deel van de bedrijven de volledige financieringsboekhouding niet bekend is. Er worden dan nog 60.100 landbouwbedrijven door het Informatienet vertegenwoordigd. Voor de tuinbouwsectoren is van alle steekproefbedrijven de volledige financieringsboekhouding bekend.

Tabel B1.3 Verdeling van gezinnen naar bedrijfsomvang en naar leeftijd van de oudste ondernemer en de opvolgingssituatie, naar bedrijfstype, op basis van driejaarsgemiddelden (1995 tot en met 1997) per bedrijf

			Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinbouw- bedr.	Totaal
<i>Bedrijfsomvang</i>									
16	tot	40	22,1	9,3	12,6	43,3	1,8	17,5	17,5
40	-	70	33,8	23,5	32,3	28,9	8,0	17,8	24,5
70	-	110	25,6	40,1	23,3	10,5	21,5	17,9	27,2
110	-	800	18,5	27,1	31,8	17,4	68,7	46,8	30,8
<i>Leeftijd oudste ondernemer en opvolgingssituatie</i>									
Jonger dan 40 jaar			12,5	22,7	32,0	18,6	40,5	34,4	24,6
40 - 50 jaar			30,0	25,9	31,9	30,4	24,2	22,5	27,3
Ouder dan 50, met opvolger			37,1	44,6	29,9	19,9	3,2	9,9	30,2
Ouder dan 50, zonder opvolger			20,4	6,8	6,2	31,1	32,0	33,3	17,9

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

B1.3 Definities enkele rentabiliteits- en financieringskentallen (in het Informatienet)

Hieronder worden de definities gegeven zoals die in het LEI-systeem worden toegepast. Voor een aantal begrippen zijn er in het kader van dit onderzoek aanpassingen gemaakt, zie paragraaf 2.5.

Nettobedrijfsresultaat

Het verschil tussen de bedrijfsopbrengsten en de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten van gezinsarbeid en eigen vermogen, maar de beloning voor bedrijfsleiding is niet als kostenpost in aanmerking genomen. Voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven worden de kosten op pachtbasis berekend, voor tuinbouwbedrijven op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom.

Incidentele bedrijfsopbrengsten

Saldo van de bedrijfsopbrengsten en -kosten die niet in het nettobedrijfsresultaat zijn verwerkt, bijvoorbeeld:

- rentesubsidies en andere bedrijfssubsidies die niet aan gewassen of dieren zijn toegerekend en tevens geen vermogenssubsidies zijn;
- ontvangen rente over rekening-couranttegoeden en kortingen wegens contante betaling;
- inkomsten die buiten exploitatierekening vallen, zoals BTW-verrekening, verkoop quota en bepaalde schade-uitkeringen.

Gezinsinkomen uit bedrijf

Beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus de niet-uitbetaalde vergoeding voor in het bedrijf geïnvesteerde vermogen plus de incidentele bedrijfsopbrengsten.

Inkomen van buiten bedrijf

Hieronder vallen:

- de opbrengsten van bezittingen buiten bedrijf (onder andere ontvangen huur en pacht van onroerende goederen, ontvangen rente en dividenden, netto-opbrengst minicamping;
- berekende huur privé-woning); onder deze ontvangsten valt ook de rente op (verplichte ledenrekeningen bij coöperaties;
- inkomen uit arbeid buiten het bedrijf (presentiegelden, inkomsten uit nevenfuncties van ondernemer(s) + partner(s), berekend eigen loon bij zelfbouw);
- uitkeringen van sociale verzekeringen (bruto-ontvangsten AOW, AWW, AWBZ, AKW, bijzondere sociale overheidsuitkeringen (EUZ, ABW) en periodieke uitkeringen van verzekeringen);
- overige (kostgelden familieleden, AOW inwonende familieleden, speculatiewinst termijnmarkt).

Belastingen

De persoonlijke belastingen hebben betrekking op de in het betrokken boekjaar betaalde inkomstenbelasting/premie en vermogensbelasting. Het zijn betalingen op voorlopige en op definitieve aanslagen, die betrekking (kunnen) hebben op verschillende jaren.

Gezinsbestedingen

De gezinsbestedingen hebben betrekking op de huishouding. Hieronder is ook de waarde van de producten uit het eigen bedrijf voor privé-gebruik opgenomen. Voorts vallen onder deze post bij pachters de huurwaarde en onderhoud van de woning, bij eigenaars een berekende huurwaarde (6% over de boekwaarde), de autokosten voor zover niet toegerekend aan het bedrijf en overige privé-uitgaven, zoals de aankopen van duurzame consumptiegoederen, schenkingen aan kinderen, giften aan instellingen, kerkelijke bijdragen en premies voor verzekeringen tegen ziektekosten en arbeidsongeschiktheid.

Een vrij klein deel van de gezinsbestedingen bestaat uit betaald loon aan gezinsleden. Hieronder is tevens opgenomen de loonbelasting inclusief premies betaald voor meewerkende gezinsleden; voorts uitkeringen aan meewerkende kinderen en stortingen op hun spaarrekening voor het meewerken op het bedrijf.

Besparingen

Inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen.

Dit bedrag is bestemd voor:

- uitgaven (investeringen) voor het bedrijf;
- gezinsreserveringen voor oudedag en arbeidsongeschiktheid.

Kasstroom

Saldo van ontvangsten en uitgaven die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin in een boekjaar. Dit zijn kort gezegd de besparingen (gecorrigeerd voor de betaalde rente) en de afschrijvingen.

Nettokasstroom

Saldo van de kasstroom en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemde vermogen. Kort gezegd: kasstroom verminderd met de verrichte aflossingen en de betaalde rente. Dit geeft een indicatie van de aanwezige financiële ruimte die er op de bedrijven in de afgelopen jaren is geweest om nog extra rente- en aflossingsverplichtingen te kunnen dragen.

Solvabiliteit

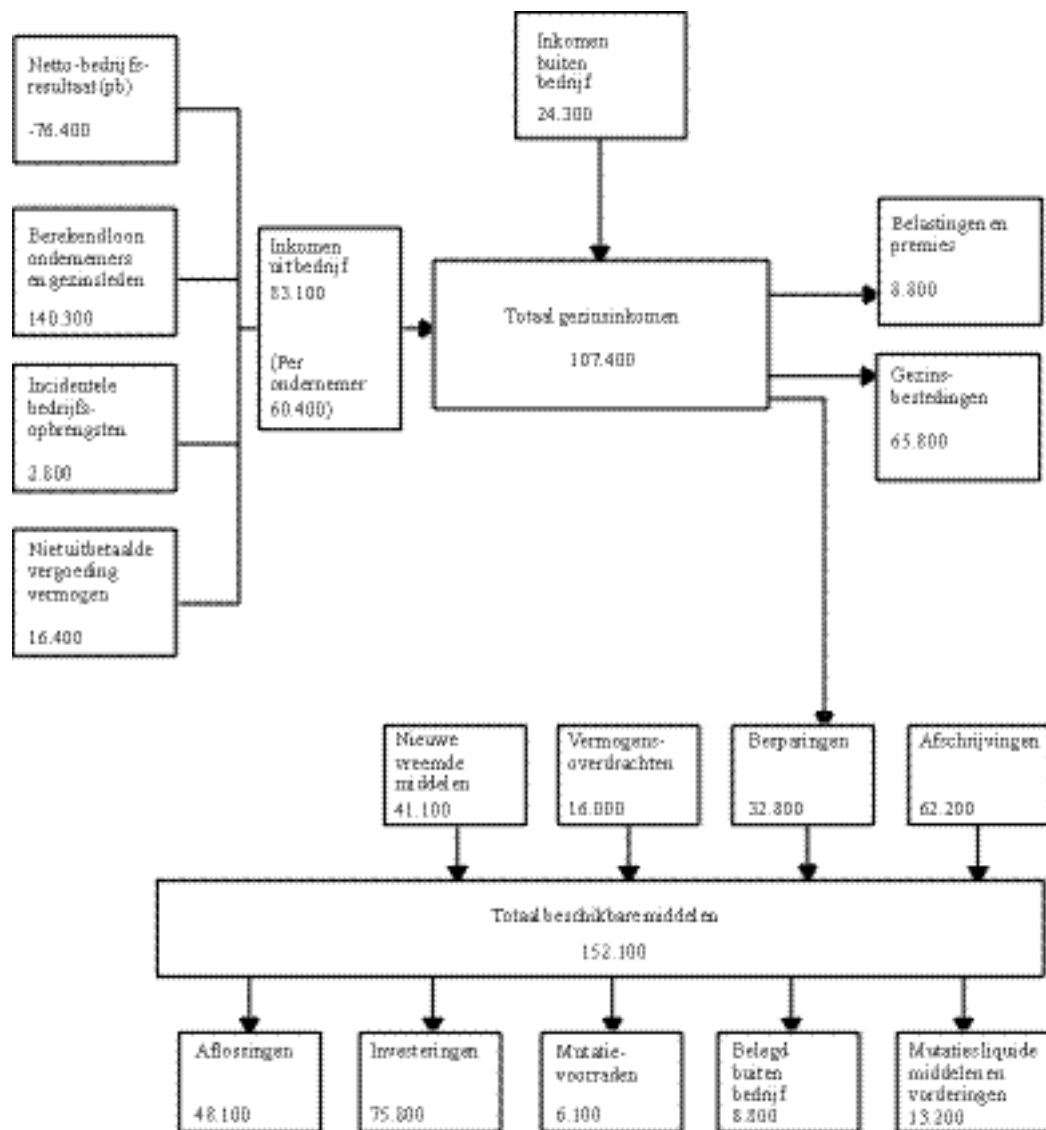
Het aandeel van het eigen vermogen in het totaal vermogen (eigen+vreemd vermogen) * 100%.

Moderniteit van bedrijven

De verhouding tussen de boekwaarde en de nieuwwaarde van de bedrijfsgebouwen, installaties, werktuigen en machines.

In figuur B1.1 wordt inzicht verschaft in de relaties tussen de begrippen die het LEI hanteert bij haar weergave van de inkomens en financiële positie.

Figuur B1.1 Overzicht Inkomensvorming- en besteding, en herkomst en besteding van middelen (als voorbeeld het gemiddelde melkveebedrijf)

1.4 Toelichting overige begrippen

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

Een Nederlandse grootte-eenheid is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf. De nge is gebaseerd op de saldi per dier en per hectare gewas. Daartoe worden de brutostandaardsaldi (bss) berekend door de opbrengsten met bepaalde specifieke kosten (de meeste directe kosten) te verminderen. De nge wordt regelmatig (elke 2 jaar) herzien. De aanpassing geschiedt zodanig,

dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse bedrijf wordt weergegeven.

Voor het nge-niveau 1994, die gebruikt is voor de Landbouwtellingen 1997 en 1998, kwam 1 nge overeen met 1.400 ecu, ofwel 2.982 gulden aan (brutostandaard)saldo. In tabel B1.4 zijn van de meest voorkomende gewassen en dieren de nge-normen weergegeven. Een ondergrens van 3 nge in de Landbouwtelling betekent dus een normatief saldo op bedrijfsniveau van krap 9.000 gulden. Als voorbeeld kan een hectare wintertarwe worden genomen; deze krijgt een nge van 0,89 per hectare. (een bedrijf met alleen 3,4 ha wintertarwe is dus tellingsplichtig voor de Landbouwtelling. Hetzelfde zou gelden voor een bedrijf met 3 melkkoeien).

Tabel B1.4 Aantal nge per hectare of dier

Gewassen	Aantal nge (norm 1994)	Dieren	Aantal nge (norm 1994)
Grasland	0,90	Melk- en kalfkoeien	1,36
Snijmaïs	0,95	Jongvee tot 1 jaar	0,24
Wintertarwe	0,89	Jongvee 1-2 jaar	0,35
Zomertarwe	0,78	Vleesvee 2 jaar en ouder	0,23
Wintergerst	0,85	Fokzeugen	0,27
Consumptieaardappelen	2,67	Opfokzeugen	0,07
Pootaardappelen	3,68	Vleesvarkens	0,046
Suikerbieten	1,98	Vleeskuikens (per 100)	0,163
Zaai-uien	2,46	Vleeskalveren	0,101
Braakland	0,24		
Witlofwortelen	2,45		
Tuinbouwzaden	3,18		
Buitenbloemen	25,89		
Bloembollen	7 tot 26		
Boomkwekerijgewassen	9 tot 54		
Glastuinbouw	76 tot 230		

Standaardbedrijfseenheid (sbe)

De sbe is een eenheid waarin de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe is een gestandaardiseerd bedrag aan netto toegevoegde waarde, berekend in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Enkele voorbeelden van de sbe-1994: 1 ha wintertarwe = 1,7 sbe, 1 ha suikerbieten = 6,3 sbe, 1 melkkoe = 2,98 sbe, 1 fokzeug = 0,83 sbe, 1 ha tomaten = 488 sbe en 1 ha anjers onder glas = 601 sbe. Zie ook: Nederlandse grootte-eenheid (nge).

Een bedrijf van 16 nge heeft een normatieve saldocapaciteit van $16 \cdot 2.980 = 47.680$ gulden. Tussen saldo en inkomen zit nog een groot gat: afschrijvingen, onderhoud, betaalde factorkosten. Bij de standaardbedrijfseenheid (sbe) maken alleen de betaalde factorkosten nog het verschil uit met het inkomen. Omgerekend met een constante factor tussen nge en sbe van

3 komt de ondergrens van het Informatienet op krap 50 sbe. Een sbe (niveau 1997) staat voor 545 gulden netto toegevoegde waarde. De ondergrens staat dus voor een normatieve toegevoegde waarde capaciteit van 26.000 gulden per bedrijf (545*48).

Gemiddeld wordt door kleine akkerbouwbedrijven (tussen de 16 en 40 nge), met een normatieve netto toegevoegde waarde van 37.600 gulden, 8.000 gulden aan factorkosten betaald. Indien dit bedrag ook van toepassing is voor bedrijven van precies 16 nge, dan komt de normatieve netto toegevoegde waarde van 26.000 gulden dus overeen met een gezinsinkomen uit bedrijf van 18.000 gulden.

Nevenberoepers /hoofdberoepers

Een hoofdberoepsbedrijf is een bedrijf waarvan het bedrijfshoofd het grootste deel van zijn dagtaak aan het agrarisch bedrijf besteedt. Onder een nevenberoepsbedrijf wordt verstaan een bedrijf van een bedrijfshoofd die twee beroepen uitoefent en daarbij minder dan de helft van zijn dagtaak aan het agrarisch bedrijf besteedt. Ook reeds rustende agrariërs kunnen zowel hoofd- als nevenberoeper zijn.

Bedrijven, gezinnen en ondernemers (in het Informatienet)

Het LEI rapporteert in Periodieke Rapportages vooral inkomenskengetallen op bedrijfsniveau en op ondernemersniveau. Het gezinsinkomen uit bedrijf wordt veelal uitgedrukt per ondernemer, het totaal gezinsinkomen per bedrijf. In de landbouw komen in toenemende mate maatschappen voor (Venema en Spierings, 1998), waarbij maten uit hetzelfde gezin kunnen komen (bijvoorbeeld beide echtgenoten, ouders met inwonend kind) of uit meerdere gezinnen (bijvoorbeeld vader met uitwonende zoon die gezin heeft). Sinds de intrede van de man/vrouw-maatschap is het aantal ondernemers op landbouwbedrijven (met name melkveehouderij) flink gestegen. In de tuinbouw is eveneens een duidelijke groei in het aantal samenwerkingsverbanden te constateren. In tabel B1.5 wordt een overzicht gegeven van het aantal bedrijven, ondernemers en gezinnen, zoals vertegenwoordigd in het Informatienet.

Veel onderzoek over armoede richt zich op het inkomen per gezin. Het kengetal 'gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer' geeft op een bedrijf met een man/vrouw-maatschap (1 gezin en 2 ondernemers) dan ook een minder goed inkomensbeeld.

Tabel B1.5 Aantal bedrijven verdeeld naar ondernemers en gezinnen over alle land- en tuinbouwbedrijven tussen 16-800 nge, 1997/98 (in % van totaal)

	Aantal ondernemers				Totaal	Aantal bedrijven
	1	2	3	> 3		
Aantal gezinnen						
1	71,2	11,8	0,5	0,1	83,5	65.030
2	0,9	13,0	1,0	0,1	15,0	11.710
> 2	0,1	0,0	1,1	0,3	1,4	1.130
Totaal	72,2	24,8	2,6	0,4	100,0	77.870

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bijlage 2   Bepaling minimum inkomensgrens

B2.1 Armoedegrenzen en armoede-indicatoren (uit Vinkers, 1999)

Het SCP (1998) hanteert in haar meest recente Armoedemonitor twee armoedegrenzen; het sociaal- of beleidsmatig minimum en de lage inkomensdefinitie van het SCP. Het sociaal minimum is gebaseerd op de sociale wetgeving, met name de algemene bijstandswet (ABW). De hoogte ervan wordt ieder half jaar bepaald door de politieke besluitvorming. Hoewel de minimumuitkeringen gerelateerd zijn aan de ontwikkeling van de CAO-lonen is dit in de afgelopen 15 jaar veelal niet het geval geweest. De hoogte van de uitkeringen hebben geen gelijke tred gehouden met de inkomensontwikkeling (en inflatie). Bij de lage inkomensdefinitie van het SCP is hier wel rekening mee gehouden. De armoedegrens van de lage inkomensdefinitie is het bijstandsniveau van 1975 gecorrigeerd voor inflatie. Het sociaal- of beleidsmatig minimum is hierdoor lager dan de armoedegrens van de lage inkomensdefinitie. In dit onderzoek wordt uitgegaan van het sociaal minimum.

De grootte van het huishouden is bepalend voor de totale uitgaven en de inkomensbehoefte die hiermee samenhangt. Voor de berekening van de hoogte van de uitkeringen voor overige huishoudentypen dan paren worden equivalentieschalen toegepast. Het sociaal minimum voor een eenoudergezin is doorgaans 10% lager en de uitkering van een alleenstaande is 30% lager dan die van paren. Ouders met kinderen (ook alleenstaande ouders) ontvangen naast deze bijstandsuitkering nog een bedrag aan kinderbijslag.

De Armoedemonitor (SCP, 1998) geeft aan dat vanwege kleine onnauwkeurigheden bij de vaststelling van het sociaal minimum uitgegaan wordt van twee inkomensgrenzen rond het sociaal minimum, 95 en 105% ervan¹. Bij de vaststelling van het gezinsinkomen wordt uitgegaan van het besteedbaar huishoudinkomen. Dit is het totaal van alle inkomensbestanddelen (winst, loon, uitkering, pensioen, kinderbijslag, huursubsidie enzovoort) verminderd met onder meer de sociale premies en de loon- en inkomstenbelasting.

In de nota 'landbouw en armoede' (Werkgroep 'Landbouw en armoede', 1998) wordt aangegeven dat de bestaansnorm voor een zelfstandig ondernemer (gezin bestaande uit twee personen) in 1998 f 28.500,- bedraagt (inclusief de premie voor een ziektekostenverzekering, exclusief de premies voor een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering en de belastingverplichtingen). De auteurs stellen het noodzakelijk sociaalminimum op f 38.400,-. In het rapport wordt niet nader gespecificeerd op welke wijze de hoogte van beide bedragen is berekend. Daarnaast wordt aangegeven dat de winst uit de onderneming minimaal f 44.000,- moet

---

¹ 'Veel huishoudens hebben een inkomen dat weliswaar dicht bij het sociaal minimum ligt, maar daar niet precies mee samenvalt. Ook kent de inkomensmeting in de statistiek kleine onnauwkeurigheden. Daarom zijn hier inkomensgrenzen gedefinieerd rondom het sociaal minimum (respectievelijk 95 en 105% van de van toepassing zijnde bedragen). Een inkomen tussen 95 en 105% van het sociaal minimum wordt aangeduid als 'rond het sociaal minimum' en een inkomen onder de 95%-grens als 'onder het sociaal minimum', (SCP, 1998).'

zijn. Hier moeten de belastingen, ziektekosten en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen nog van betaald worden.

B2.2 Operationalisering minimum inkomensgrens

Bij de vaststelling van de minimum inkomensgrens in dit onderzoek wordt uitgegaan van het inkomen van een paar zonder kinderen. De minimum inkomensgrens voor 1998 is als volgt opgebouwd:

- Bijstandsnorm	f 24.613,08
- Ziektekostenverzekering (12 x f 400,-)	f 4.800,--
- Arbeidsongeschiktheidsverzekering (12 x f 237)	f 7.100,--
	<hr/>
	f 36.513,08

De bijstandsnorm voor een paar ligt in 1998 op f 24.613,06 (6x f 2.069,18 per maand + 6 x f 2.033 inclusief vakantiegeld). Daarnaast moet een zelfstandig ondernemer particulier verzekerd zijn tegen ziekte (premie ziektekosten van f 400,- per maand voor een echtpaar) en een arbeidsongeschiktheidsverzekering afsluiten voor het eerste en daarop volgende jaren (f 237,- per 1.000 verzekerd bedrag voor iemand van 45 jaar. Er wordt uitgegaan van een verzekerd bedrag van 30.000 gulden¹. In de berekening is uitgegaan van een A- en B-verzekering. De A-verzekering geeft recht op een uitkering gedurende de eerste 52 weken, de jaarpremie bedraagt 30 x f 55,-. Na deze periode vindt er een toetsing plaats waarbij de inkomens in afgelopen jaren en de hoogte van de rest-arbeids capaciteit als criteria dienen. De rest-arbeids capaciteit is gebaseerd op mogelijk te verdienen loon door het verrichten van vervangend werk. Een voorbeeld: Bedrijf A met een gemiddeld inkomen van 50.000 gulden gedurende de laatste jaren en een rest capaciteit van 50.000 gulden komt niet in aanmerking voor een uitkering volgens de WAZ. Bedrijf B met een inkomen van 100.000 gulden en eveneens een rest capaciteit van 50.000 gulden wel. Om het probleem voor bedrijf A op te vangen (ontstaan door invoering van de WAZ: Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen) is het van belang een B-verzekering aan te gaan, zodat men niet direct aangewezen is op de bijstand. De B-premie bedraagt in 1998 30 x f 182,-. De omschakeling naar de WAZ pakt met name slecht uit voor kleine zelfstandigen met een laag inkomen (Engbertsen et al., 1997). De noodzaak voor een B-verzekering lijkt dan ook in de agrarische sector belangrijker te worden.

Het bedrag van f 36.513,08 is het noodzakelijk inkomen voor een echtpaar zonder kinderen. Wat betreft een alleenstaande en een paar met kinderen heeft in dit onderzoek geen aparte berekening plaatsgevonden om tot de kosten voor ziekte en arbeidsongeschiktheid te komen. Het bedrag van f 36.513,08 is evenwel een nettobedrag. Omdat de inkomens in het Informatienet brutobedragen zijn (inkomen voor belastingen) is een omrekening noodzakelijk naar een

---

¹ Deze bedragen zijn afkomstig van de nota 'landbouw en armoede' van de werkgroep 'landbouw en armoede', december 1998.

bruto-inkomensgrens. Bij het nettobegrip wordt een forfaitair belastingpercentage opgeteld: (zie ook Bijstands besluit zelfstandigen, hierbij wordt onder andere rekening gehouden met de zelfstandigenaftrek en de belastingvrije voet):

- eerste kwartaal 1998: 17% van $(3/12 \times f 36.513,08) = f 1.551,81$

- overig 1998: 15% van $(9/12) \times f 36.513,08 = f 4.107,72$

De minimum inkomensgrens in 1998 wordt: $f 36.513,08 + f 5.659,53 = f 42.172,61$.

B2.3 Betaalde premies ziektekosten- en arbeidsongeschiktheidsverzekering

Tabel B2.1 Betaalde verzekeringspremies door gezinnen binnen de diverse land- en tuinbouwbedrijfstypen, driejaarsgemiddelden per gezin, 1995 tot en met 1997

	Akker- bouw- bedr.	Melkvee- bedrijven	Varkens- bedrijven	Overig land- bouw	Glastuin- bouw- bedr.	Overig tuinbouw- bedr.
Ziektekostenverzekering	4.620	4.530	4.290	4.360	.	.
Arbeidsongeschiktheids- verzekering	2.390	2.360	3.380	1.870	.	.
Totaal verzekeringen	7.010	6.880	7.660	6.230	7.700	5.980
Bedrijven met arbeidsonge- schiktheidsverzekening (%)	93	89	88	78		

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bijlage 3   Nadere kwantificering lage inkomens onder agrarische gezinnen

B3.1 Verdeling gezinnen naar inkomen per type

Varkenshouderij

In de varkenshouderij werd in de jaren 1987, 1988 en 1993 meer dan 60% van de gezinnen geconfronteerd met een inkomen uit bedrijf dat beneden de minimumgrens lag. In het boekjaar 1998/99, niet meegenomen in de analyse, werden nog dramatischer inkomens gegenereerd dan in 1993. Het aandeel gezinnen beneden de grens zal dan ook boven de 90% uitkomen.

In de goede jaren 1989, 1990, 1991 en 1996 werd 20% of minder geconfronteerd met een inkomen dat volgens maatschappelijke normen te laag was. Kijken we naar een 5-jaar voortschrijdend gemiddelde binnen deze tak dan genereerde op langere termijn rond de 45% van de gezinnen een inkomen uit het bedrijf beneden de minimumgrens. Gedurende de jaren negentig heeft een stijging plaatsgevonden. Wordt rekening gehouden met het inkomen van buiten bedrijf dan liggen de percentages gemiddeld een 10-procentpunten lager.

Akkerbouw

In de akkerbouw schommelde het vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde van het aandeel gezinnen beneden de minimumgrens rond de 40%. In de jaren negentig is het percentage licht gestegen.

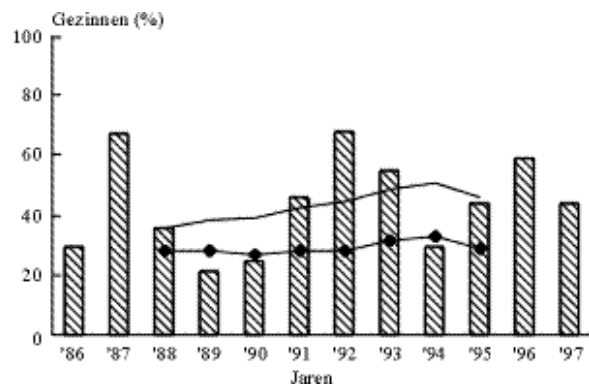
De in figuur B3.1 jaarlijks gepresenteerde verdeling van gezinnen naar de minimumgrens schommelt ook in de akkerbouw flink. Toch lopen de percentages gezinnen onder de grens minder ver terug dan in de varkenshouderij (alleen in 1989 werd 20% gescoord). Relatief slechte inkomensjaren waren 1987 en 1992: op ongeveer tweederde van de gezinnen lag het inkomen uit bedrijf beneden de grens. Het inkomen van buiten bedrijf heeft in de akkerbouw een redelijk effect: op basis van het totaal inkomen is op 25 tot 30% van de gezinnen nog sprake van structureel te lage inkomens. Het inkomen blijft onder de grens die maatschappelijk als noodzakelijk wordt ervaren.

Melkveehouderij

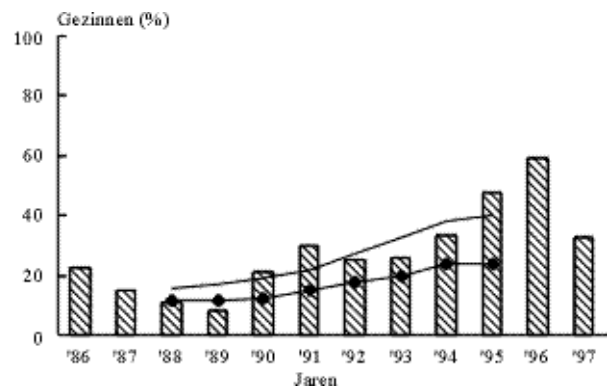
De gezinnen in de melkveehouderij verdienden eind jaren tachtig goed. Slechts een klein deel van de gezinnen haalde een inkomen uit bedrijf onder de minimumgrens. In de melkveehouderij neemt sinds 1990 dit percentage echter snel toe, met als negatieve uitschieter 1996 (60%). De opgaande lijn is terug te vinden in de ontwikkeling van het vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde van het aandeel gezinnen dat genoeg moest nemen met een inkomen uit bedrijf beneden de grens: eind jaren tachtig nog geen 20%, midden jaren negentig bijna 40%. Door het meetellen van het inkomen van buiten bedrijf daalt dit percentage evenwel naar een aanzienlijk lager niveau (20 tot 25%).

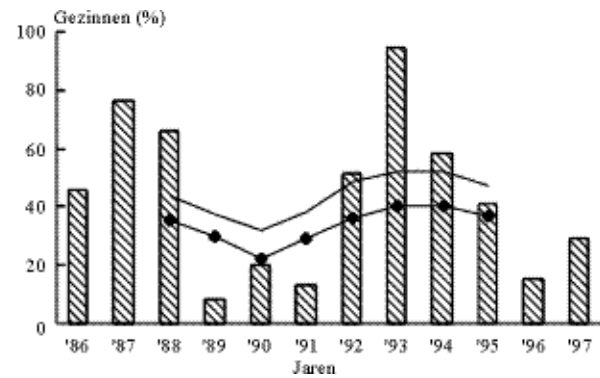
Akkerbouwbedrijven

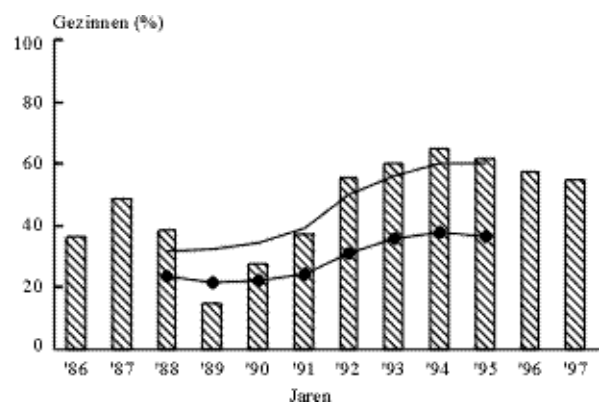
Melkveebedrijven

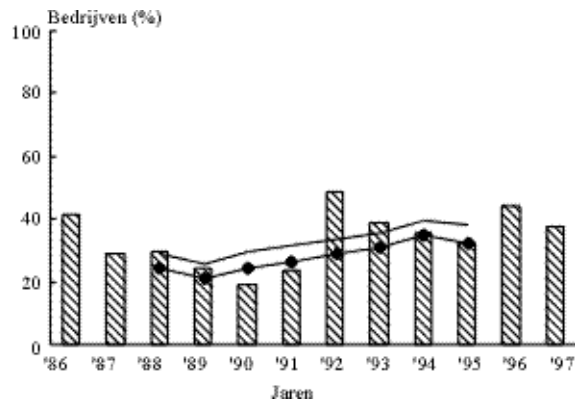
Varkensbedrijven

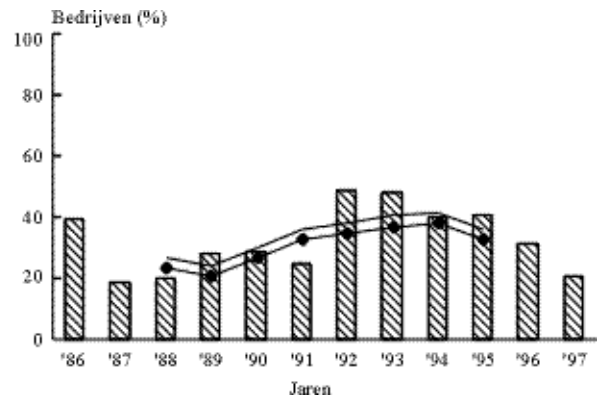
Overige landbouwbedrijven

Glastuinbouwbedrijven

Overige tuinbouwbedrijven

- bedrijfsinkomen onder de minimumgrens
- bedrijfsinkomen onder de minimumgrens, vijfjaarsgemiddelde
- totaal inkomen onder de minimumgrens, vijfjaarsgemiddelde

Figuur B3.1 Het percentage gezinnen (tuinbouw: percentage bedrijven) per type dat een bedrijfsinkomen (of een totaal inkomen) beneden de minimumgrens verdient (periode 1986 t/m 1997)

Overige landbouw

Sinds eind jaren tachtig is het jaarlijkse aandeel gezinnen met een bedrijfsinkomen beneden de minimumgrens voornamelijk gestegen. Vanaf 1996 is er een lichte daling van het percentage te constateren. Op basis van een vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde is het percentage gestegen naar 60. Mede door relatief veel inkomen van buiten het bedrijf hebben in de jaren negentig nog ongeveer 35 tot 40% van de gezinnen te maken met een slechtere inkomenssituatie dan maatschappelijk aanvaardbaar wordt geacht.

Tuinbouw

Zowel in de glastuinbouw als in de overige tuinbouw steeg het vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde van het *aandeel van de bedrijven* met een bedrijfsinkomen onder de minimumgrens van iets boven de 20% (eind jaren tachtig) naar bijna 40% gedurende de jaren negentig. In de glastuinbouw zijn de inkomens uit bedrijf flink toegenomen, dit in tegenstelling tot de overige tuinbouw. In beide tuinbouwgroepen heeft het inkomen van buiten bedrijf een relatief gering effect op het percentage bedrijven onder de grens.

B3.2 Duurzaamheid situatie van lage inkomens naar geografische ligging

Alle steekproefbedrijven uit alle sectoren die minimaal 5 jaar deelnemen in het Informatienet (zie paragraaf 4.3) zijn ingedeeld naar de regio waarin ze gevestigd zijn. Vanwege statistische redenen is een indeling naar provincies niet realiseerbaar. Hetzelfde geldt voor een weergave per sector. Er is gekozen voor de volgende indeling:

- Noord-Nederland: Friesland, Groningen en Drenthe;
- Oost-Nederland: Overijssel en Gelderland;
- Noordwest Nederland: Utrecht, Flevoland en Noord-Holland;
- Zuidwest Nederland: Zuid-Holland en Zeeland;
- Zuid-Nederland: Noord-Brabant en Limburg.

In Oost-Nederland, Noord-Nederland en Zuidwest-Nederland bevinden zich relatief de meeste gezinnen die een gemiddeld vijfjaarlijks bedrijfsinkomen verdienen beneden de minimumgrens (46, 41 en 41%). In Oost-Nederland heeft zelfs 40% van de gezinnen te maken met een structurele situatie van lage inkomens. In Zuidwest-Nederland geldt dit voor 31% van de gezinnen. De gezinnen in Noordwest-Nederland en Zuid-Nederland scoren op basis van het bedrijfsinkomen relatief beter: ruim een kwart heeft nog een bedrijfsinkomen onder de grens. In Zuid-Nederland is het percentage gezinnen met structureel te lage inkomens het geringst (16%).

Na het meenemen van het inkomen van buiten het bedrijf scoort de regio Zuidwest-Nederland het slechtst (tabel B3.2). Bijna een derde deel (30%) van de gezinnen wordt geconfronteerd met een totaal gezinsinkomen beneden de grens. In de overige regio's schommelt het percentage rond de 16. In Oost- en Noord-Nederland zorgen de neveninkomsten ervoor dat het percentage gezinnen met structureel te lage inkomens overeen komt met het landelijke niveau (11%). Het aandeel pendel (zowel gemiddeld boven als onder de grens) is in beide regio's opvallend laag, waardoor het aandeel gezinnen met gemiddeld inkomen boven grens en geen

pendel opvallend hoog is (rond de 75%). In de andere regio's ligt dit percentage onder het gemiddelde, vooral door veel gezinnen in de categorie 'inkomen gemiddeld boven grens, met pendel'. De bedrijfstakken met sterk wisselende jaarlijkse opbrengsten (intensieve veehouderij, glastuinbouw, aantal overige tuinbouwtakken) zijn in deze regio's zwaarder vertegenwoordigd.

Tabel B3.2 *Onderverdeling van gezinnen per regio (in % van totaal per regio) naar duurzaamheid van lage inkomens bij bedrijfs- en totaal inkomen op basis van vijfjaarsgemiddelden (1993-1997) per gezin (voor tuinbouwbedrijven: vierjaarsgemiddelden (1994-1997))*

	Noord	Oost	Noord- West	Zuid- west	Zuid	Totaal
<i>Bedrijfsinkomen</i>						
Gem. onder grens, structureel	25	40	18	31	16	28
Gem. onder grens, met pendel	16	6	9	10	12	10
Gem. boven grens, met pendel	13	16	23	13	20	17
Gem. boven grens, zonder pendel	46	38	51	46	52	45
<i>Totaal inkomen</i>						
Gem. onder grens, structureel	10	11	4	15	11	11
Gem. onder grens, met pendel	6	6	12	15	6	8
Gem. boven grens, met pendel	8	9	18	15	26	14
Gem. boven grens, zonder pendel	76	74	66	55	57	67

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

B3.3 Duurzaamheid van lage inkomens naar leeftijd ondernemer

Een zelfde excersitie is uitgevoerd op basis van een indeling naar leeftijd van de (oudste) ondernemer. Bij ondernemers van boven de 50 is een onderscheid gemaakt tussen bedrijven, waarbij een opvolger aanwezig is (inclusief opvolger nog niet bekend) en zonder opvolger. Met uitzondering van de groep 50-plussers zonder opvolger ligt het aandeel gezinnen met een bedrijfsinkomen beneden de minimumgrens rond een derde (tabel B3.3).

Op bedrijven met een 50-plusser als ondernemer en zonder opvolger kampen meer gezinnen met een tekort aan bedrijfsinkomen (54%), voor 8 van de 10 heeft dit zelfs een structureel karakter. Voor de andere drie deelgroepen is voor ongeveer een kwart van de gezinnen sprake van structureel te lage inkomens. Opvallend is dat bijna een kwart van de gezinnen op bedrijven met een potentiële opvolger in deze situatie verkeert. Het is veelal moeilijk om uit het bedrijf een voldoende inkomen voor meerder gezinshuishoudens te halen.

Tabel B3.3 Aantal gezinnen naar leeftijd van de oudste ondernemer en opvolgingssituatie, met een onderverdeling van gezinnen (in % van totaal) naar duurzaamheid van lage inkomens bij bedrijfs- en totaal inkomen, op basis van vijfjaarsgemiddelden (1993-1997) per gezin (voor tuinbouwbedrijven: vierjaarsgemiddelde (1994-1997))

	Jonger dan 40 jaar	Tussen 40 en 50 jaar	Ouder dan 50 jaar		Totaal
			met opvolger	zonder opvolger	
<i>Bedrijfsinkomen</i>					
Gem. onder grens, structureel	22	26	24	44	28
Gem. onder grens, met pendel	11	10	10	10	10
Gem. boven grens, met pendel	20	12	21	14	17
Gem. boven grens, zonder pendel	47	52	46	32	45
<i>Totaal inkomen</i>					
Gem. onder grens, structureel	11	14	8	10	11
Gem. onder grens, met pendel	8	10	7	8	8
Gem. boven grens, met pendel	12	14	13	20	14
Gem. boven grens, zonder pendel	69	62	72	62	67

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Het totaal inkomen geeft een positiever beeld. Alleen binnen de groep 40 tot 50-jarigen, met relatief weinig neveninkomsten, blijft het aandeel gezinnen met een inkomen dat onvoldoende is om een levensstandaard te realiseren die in de maatschappij als voldoende wordt ervaren, boven de 20%. Met name de groep ouderen zonder opvolger heeft door inkomen van buiten het bedrijf de situatie aanzienlijk verbeterd. Uitkeringen in het kader van arbeidsongeschiktheid en opbrengsten uit vermogen belegd buiten bedrijf spelen voor relatief veel van deze gezinnen een belangrijke rol.

Bijlage 4 Balansontwikkeling binnen een aantal bedrijfstakken

Tabel B4.1 Ontwikkeling van de gemiddelde balans van alle akkerbouwbedrijven (x 1.000 gulden)

Per 30/4	Vaste activa			Vlottende activa	Balans-totaal	Eigen vermogen	Solvabiliteit (%)
	grond en gebouwen	overige materieel en fin.	immaterieel				
1982-1986	600	223	19	218	1.059	872	82
1987-1991	775	296	28	212	1.311	1.022	78
1992-1996	826	358	49	277	1.510	1.185	78
1997	1.034	440	27	285	1.786	1.381	77

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel B4.2 Ontwikkeling gemiddelde balans gespecialiseerde melkveebedrijven (x 1.000 gulden)

Per 30/4	Vaste activa			Vlottende activa	Balans-totaal	Eigen vermogen	Solvabiliteit (%)
	grond en gebouwen	overige materieel en fin.	immaterieel				
1982-1986	562	321	16	110	1.009	751	74
1987-1991	848	395	61	146	1.450	1.090	75
1992-1996	1.090	442	149	154	1.835	1.353	74
1997	1.265	520	175	177	2.137	1.582	74

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Tabel B4.3 Ontwikkeling gemiddelde balans van varkens- en pluimveebedrijven (x 1.000 gulden)

Per 30/4	Vaste activa			Vlottende activa	Balans-totaal	Eigen vermogen	Solvabiliteit (%)
	grond en gebouwen	overige materieel en fin.	immaterieel				
1982-1986	445	300	7	187	938	621	66
1987-1991	576	382	7	209	1.173	791	67
1992-1996	718	478	26	263	1.487	919	62
1997	908	581	52	361	1.902	1.209	64

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bijlage 5 Rol bedrijfscyclus op financiering agrarische bedrijven

In met name de grondgebonden agrarische sector heeft de te betalen prijs voor bedrijfsovername een belangrijke invloed op de financiële startpositie van het bedrijf. Mede omdat het vooraf gevormde eigen vermogen relatief laag is ten opzichte van de te betalen overnameprijs, moet het nieuwe bedrijfshoofd een fors beroep doen op banken en familie. Bedrijven waarbij de overname nog niet langer dan 10 jaar geleden heeft plaatsgevonden financierden per april 1998 voor meer dan een derde hun activa, waarbij waardering plaatsvindt tegen vervangingswaarde, met middelen van derden. Gemiddeld ging het om 650.000 gulden, waarvan 18% afkomstig van de familie. Ongeveer de helft van deze bedrijven deed ook daad-

Tabel B6.1 Structurele en financiële kengetallen van landbouwbedrijven, ingedeeld naar duur van de bedrijfsuitoefening

Duur	t/m 10 jaar	11 t/m 25 jaar	> 25 jaar+ opvolger	> 25jaar, geen opvolger
Structurele kenmerken in 1997/98:				
aantal bedrijven	11.400	24.100	11.400	13.100
aantal ondernemers	1,26	1,23	1,74	1,14
aantal nge per bedrijf	77	85	108	54
hectare cult.grond per bedrijf	25	27	36	22
Financiële kenmerken in 1997/98:				
gezinsinkomen uit bedrijf	75.000	91.000	118.000	58.000
inkomen buiten bedrijf (+)	36.000	27.000	31.000	28.000
totaal gezinsinkomen	111.000	118.000	149.000	86.000
persoonlijke belastingen (-)	11.000	14.000	16.000	13.000
gezinsbestedingen	58.000	69.000	80.000	64.000
besparingen	42.000	35.000	53.000	9.000
Kasstroom	136.000	132.000	173.000	64.000
Betaalde rente (-)	35.000	31.000	34.000	14.000
Aflossingen (-)	54.000	48.000	55.000	18.000
Nettokasstroom	47.000	53.000	84.000	32.000
Bedrijfsinvesteringen	101.000	93.000	98.000	37.000
Eigen vermogen	1.158.000	1.378.000	1.881.700	1.290.000
Vreemd vermogen	650.000	577.000	617.000	270.000
w.v. familieleningen	117.000	64.000	33.000	20.000
Balanstotaal	1.808.000	1.955.000	2.498.000	1.560.000
Solvabiliteit (%)	64	70	75	82

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

werkelijk een beroep op familieleden. De bedrijven met een relatief jonge ondernemer zijn iets kleiner dan gemiddeld (tabel B6.1). Ondanks de lagere solvabiliteit lagen de absolute financieringslasten slechts beperkt hoger dan op bedrijven waar de overname tussen de 11 en 25 jaar geleden heeft plaatsgevonden. In doorsnee konden de ruim 11.000 bedrijven, met een jonge ondernemer de financieringslasten dragen, omdat een redelijke kasstroom werd gegenereerd.

Minder inkomen uit bedrijf, meer inkomen van buiten het bedrijf, lage gezinsbestedingen en iets lagere afdrachten aan de fiscus lagen hieraan ten grondslag. Zo is er een aantal fiscale voorzieningen voor startende ondernemers. Toch overtroffen de financieringslasten op een kwart van de bedrijven die niet meer dan 10 jaar een opvolging achter de rug hebben de kasstroom en werden vrije liquiditeiten aangesproken. In 1997/98 lagen de bedrijfsinvesteringen op de bedrijven met een jonge ondernemer het hoogst (101.000 gulden). Veel van deze bedrijven richten zich op een of andere vorm van schaalvergroting.

Naarmate het tijdstip van bedrijfsaanvaarding verder in het verleden ligt, daalt over het algemeen de omvang en het aandeel van het vreemd vermogen in de bedrijfsfinanciering. Een uitzonderingssituatie geldt voor de bedrijven met een oudere (vertrekkende) ondernemer en waar een bedrijfsopvolger aanwezig is. Hierbij gaat het veelal om een samenwerkingsverband. Met het oog op de continuïteit op langere termijn blijven deze gemiddeld vrij grote bedrijven investeren in de bedrijfsopzet en gebruiken daarbij relatief veel externe middelen. Het zijn in het algemeen goed draaiende bedrijven; de nettokasstroom (beschikbare ruimte voor het dragen van extra financieringslasten) bedroeg 84.000 gulden.

De invloed van de fase van de bedrijfscyclus is duidelijk terug te zien bij de oudere ondernemers zonder opvolger. Gemiddeld werd weinig met het bedrijf verdiend. Mede door redelijke neveninkomsten en vrij lage consumptieve bestedingen kon tweederde van de bedrijven de lage financieringslasten dragen. Deze bedrijven zijn duidelijke bezig af te bouwen. De investeringen bleven steken op 37.000 gulden. Meer dan de helft van de bedrijven financierde minder dan een ton aan bedrijfsactiva met middelen van derden. De gemiddelde solvabiliteit bedroeg dan ook 82%.